

Sobre Jaume I i el *Llibre dels fets*

Antoni Ferrando - Vicent Josep Escartí
Universitat de València

Al llarg de tots els segles, els valencians han recordat la figura de Jaume I, rei d'Aragó i comte de Barcelona i primer rei cristià de València, com un símbol de la seua identitat col·lectiva. No podia ser d'altra manera, ja que Jaume I va reintegrar les terres valencianes a la civilització europea occidental i va fundar el regne de València, amb els límits fixats en els *Furs* i amb sobirania jurídica pròpia dins la Corona d'Aragó. En l'època foral, el record de Jaume I es produïa indirectament cada 9 d'octubre, data de la reconsagració de la catedral de València, i cada 23 d'abril, festa de sant Jordi, primitiu patró del Regne, a qui el rei Jaume hauria invocat per a aconseguir la rendició militar de València. El record era, en canvi, directe cada 27 de juliol, data de la seua mort, una celebració propiciada per la casa reial d'Aragó, sense dubte en paral·lelisme amb les commemoracions dels sants que celebra l'Església. De fet, el 1633 va hi haver un intent de canonitzar el rei Jaume, el qual, en sentir pròxima la seua mort, va vestir l'hàbit de monjo cistercenc i va manifestar la seua voluntat de descansar al monestir de Santa Maria de Poblet, en una mostra més de l'espiritualitat mariana que havia practicat tota la vida.

Amb la institucionalització de la monarquia hispànica, va decaure la commemoració de l'obituari de Jaume I, en benefici de la celebració del 9 d'octubre, de tal manera que els jurats de València acordaren, el 1557, que la commemoració del seu traspàs se celebrara l'11 d'octubre, després de les festes de sant Dionís.

Al segle XVII, l'agudització del procés de transculturació en el marc de la monarquia hispànica, el fracàs de l'intent de canonització –quasi cantat en el context d'una Corona d'Aragó aleshores políticament subalterna– i, sobretot, l'omnipresència dels referents religiosos del Barroc van provocar un progressiu oblit de la rememoració de la mort del rei. Però no de la celebració del 9 d'octubre, que va revestir sempre una gran solemnitat fins que Felip de Borbó, en annexionar a Castella el regne de València, “por justo derecho de conquista” (1707), hi va imposar unes noves institucions que s'encarregaren d'eliminar qualsevol vestigi de l'època foral.

Ara bé, al segle XVIII, el capítol de la catedral de València, en continuar celebrant cada 9 d'octubre la festivitat de la dedicació de l'església major de València, no sols va preservar una commemoració litúrgica de primera magnitud per als valencians, sinó també el record de la gesta de la conquesta de la ciutat per Jaume I. Gràcies a la tradició litúrgica, al manteniment de la memòria històrica entre les minories cultes i a l'interés dels il·lustrats valencians pels *Furs* concedits per Jaume I, la ciutat de València no va oblidar la data històrica de la fundació del regne. Els escriptors i artistes romàntics també es van interessar pel nostre passat medieval. Tot plegat va contribuir a rodejar la figura del rei en Jaume d'una aurèola mítica.

La Renaixença, per la seua part, aprofità la commemoració del sisé centenari de la mort de Jaume I (1876) per a convocar a València, on s'havia produït el seu traspàs, una festa poètica extraordinària, que reuní les principals figures renaixencistes de València, Catalunya, Balears i Provença, ja que els felibres occitans, pel fet d'haver estat Jaume I senyor de Montpeller, també el van convertir en un símbol de fraternitat entre Occitània i els pobles germans de la Corona d'Aragó. La Renaixença i els seus epígons van potenciar encara el record de Jaume I no sols amb la recuperació de la memòria de la seua mort, sinó amb reedicions de la seua *Crònica* o *Llibre dels fets* i amb una innovació singular, que partí precisament de Montpeller: la commemoració del VII centenari del seu naixement, el qual tingué lloc el dia 2 de febrer de 1208.

Un segle després d'aquella efemèride, amb motiu del VIII centenari del seu naixement, es renova, tant a Montpeller com a totes les terres de l'antiga Corona d'Aragó, el record emotiu a la figura quasi llegendària del rei Conquistador amb iniciatives molt diverses, entre les quals cal destacar aquelles que tenen com a punt fonamental la difusió i l'estudi de la *Crònica* reial, i que es concreten en la reedició, l'actualització lingüística o la traducció a d'altres llengües del *Llibre dels fets*. En el cas que ens ocupa, s'ha optat per la modernització lingüística, per tal de fer més pròxim el text del *Llibre dels fets* als homes i les dones del nostre temps.

El nostre objectiu, ara i ací, és oferir als lectors, en primer lloc, un breu recorregut històric del record del rei en Jaume a través dels textos historiogràfics valencians on s'ha tractat la figura del rei, des del període medieval fins als actes que celebrà la ciutat de València, el 1908, en recordança del naixement de Jaume I, i, en segon lloc, un estudi sobre la *Crònica*, que n'analitzarà l'estructura, l'autoria, la llengua, la transmissió i la recepció.

1. Jaume I el Conquistador en l'imaginari col·lectiu valencià

És evident que, per als primers repobladors cristians del regne de València, la figura de Jaume I (1208-1276) hagué de ser reverencial, ja que havia estat el monarca que havia conquerit aquestes terres, el que les havia constituït en regne i el que els hi va concedir béns i possessions. A canvi, això sí, de carregar amb les servituds feudals; però també amb millors perspectives econòmiques que a les seues terres d'origen. Per la seua banda, Jaume I, amb el *Llibre dels fets*, va procurar de transmetre aquella imatge de rei honest, just, valent i guerrer, conqueridor de regnes –Mallorca, València i Múrcia– i de devoció religiosa ben provada, que tant podia agradar als seus destinataris, que van ser primordialment els seus fills i successors al front dels diversos senyories regits pel Casal d'Aragó. Jaume I va ser certament una figura excepcional en aspectes molts diversos. Així, Paul E. Chevedden¹ ha demostrat que el rei va ser un expert militar, ja que descriu amb precisió l'acció destructiva del fonèvol i emprà apropiadament un vocabulari artiller. I, més recentment, Antoni Furió² ha remarcat les seues dots d'estratega polític, tant en constituir el regne de València amb entitat jurídica pròpia enfront dels projectes d'expansió territorial d'Aragó, com oposant-se a les ambicions de recuperació territorial ultrapirinènca de Catalunya; i encara, en aplicar als musulmans vençuts de les taifes de Sharq al-Andalus una política de preservació de la població autòctona per garantir la viabilitat econòmica del nou Regne.

La imatge providencialista de Jaume I, que el mateix rei s'havia encarregat de fixar en el *Llibre dels fets*, va ser emfatitzada no solament a través de les altres tres grans *Cròniques*,³ sinó també d'altres cròniques menors posteriors, que van contribuir així mateix a exaltar les seues gestes i a mitificar la seua figura fins i tot amb una aurèola de santedat.⁴ Al capdavant, això era, en part, la tasca que s'esperava dels cronistes que treballaven a l'àmbit àulic o cortesà.

Així, Bernat Desclot o, segons el pare Batllori, Jaspert de Botonac, tot i que va centrar la seua *Crònica*⁵ en el regnat de Pere el Gran (1276-1285), fill i successor de Jaume I, hi va manifestar reiteradament la seua seducció per la figura del rei Conqueridor (caps. XIII-L i LXV-LXXIII). De fet, Desclot va ser cronològicament el primer historiador que se n'ocupà, si bé dedicà més atenció a la conquesta de Mallorca que a la de València. Després de referir-nos l'episodi l'engendrament de Jaume I en una animada escena amb diàlegs (cap. IV), el cronista evoca breument la coronació reial (cap. XI) i dedica un paràgraf sencer a fer-nos-en una semblança física i anímica, que passa per ser la descripció més ajustada que posseïm de Jaume I:

¹ Vegeu CHEVEDDEN, P. E.: "The artillery of King James the Conqueror", en *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Essays in honor of Robert I. Burns*, vol. II, Leiden Brill, 1996, pp. 47-94.

² FURIÓ, A.: *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, Alzira, 2007.

³ Sobre les quatre grans cròniques, vegeu RUBIÓ i BALAGUER, J.: *Història de la literatura catalana*, vol. I, Barcelona, 1984, pp. 112-129, trad. cat. de la seua «Literatura catalana» inclosa dins *Historia general de las literaturas hispánicas*, Barcelona, 1948-59; MONTOLIU, M. de: *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1959; RIQUER, M. de: *Història de la literatura catalana*, vol. I, Barcelona, 1964 (citem per l'edició del 1984), pp. 394-501; i SOLDEVILA, F.: *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1971, on l'edició modernitzada dels textos de les quatre cròniques va precedida d'uns prefàcis introductoris i acompanyada d'abundoses notes. Sobre aquesta darrera obra vegeu, encara, la nota 115.

⁴ Pel que fa a la visió de Jaume I a les *Cròniques* de Desclot i de Muntaner, vegeu el que assenyala, també, BELENGUER, E.: *Jaume I a través de la història*, 2 vols., València, 1984, vol. I, pp. 45-51.

⁵ Les referències a la *Crònica* de Desclot provenen de DESCLOT, B.: *Crònica*, a cura de M. Coll i Alentorn, Barcelona, 1982.

Aquest rei en Jacme d'Aragó fo lo pus bell hom del món; que ell era major que altre hom un palm, e era molt bé format e complit de tots sos membres, que ell havia molt gran cara e vermella e flamenca, e el nas llong e ben dret, e gran boca e ben feita, e grans dents belles e blanques que semblaven perles, e ulls vairs e bells cabells rossos semblants de fil d'aur, e grans espatles e llong cors e delgat, e els braces grossos e ben feits, e belles mans e llongs dits, e les cuixes grosses e les cames llongues e dretes e grosses per llur mesura, e els peus llongs e ben feits e gint cauçants. E fon molt ardit e prous de ses armes e forts e valent, e llarg del donar e agradable a tota gent e molt misericordiós; e hac tot son cor e tota sa voluntat de guerrear ab sarraïns (cap. XII).

Es tracta, però, d'una imatge molt idealitzada, que per damunt de la tradició rebuda, sembla haver-se inspirat en els models masculins del *Jaufré* i de *Flamenca*.⁶

D'altra banda, a pesar de les diferències que en un cert moment va tenir l'infant Pere amb el seu pare, Desclot ens el presenta com un fill que l'admirava i l'estimava profundament. Així, en relatar-nos la mort de Jaume I, Desclot afirma que l'hereu hauria estat a la vora del llit mortuori del seu pare,

plorant e sospirant de pietat e de gran dolor que havia de son pare, qui havia estat lo millor rei qui anc fos e el pus agradable a totes gents, qui així es partia d'ell e de son regne, besà-lo en la boca e puis besà-li les mans e estec-li denant tota via, que anc per menjar ne per boure ne per dormir no se'n partí tro que els àngels del cel vengren ab gran alegria, qui li preseren l'arma del cors e la se'n muntaren e'l cel davant seu. E l'infant en Pere féu venir tots los barons de la sua terra e els rics-hòmens de les ciutats, e ab gran hondrament portà lo cors del beneït rei son pare al monestir de Poblet e aquí féu-lo soterrar molt honradament (cap. LXXIII).

La descripció de Desclot va posar les bases ideològiques per a convertir la figura de Jaume I en una imatge evidentment venerable des de l'òptica religiosa: els àngels s'havien emportat la seua ànima i el "cors" esdevenia "beneït" als ulls dels mortals.

El cronista Ramon Muntaner, senyor de Xirivella, ciutadà de València i servidor lleial del casal d'Aragó, en escriure la seua *Crònica*,⁷ pren precisament el regnat de Jaume I com a punt de partença del seu relat èpic, en part per una qüestió personal:

E per ço començ al fet del dit senyor rei en Jacme, con jo el viu, e senyaladament lo viu que jo era fadri. Dit senyor rei anà a la dita vila de Peralada, on jo nasquí, e posà en l'alberg de mon pare, en Joan Muntaner, qui era dels majors albergs d'aquell lloc e era al cap de la plaça (cap. II).

Segurament aquesta visió del rei el va impactar sobre manera i la va tindre present durant tota la vida. La seua ben coneguda veneració als monarques del casal d'Aragó en va fer la resta. Tot plegat contribuí a presentar Jaume I amb una aurèola de santedat. Així, afirma d'ell que "la sua naixença fo miracle senyaladament de Déu e per obra sua" (cap. III). Tot seguit passa a narrar detalladament la meravellosa estratègia de la reina Maria de Montpeller per concebre un fill i hereu d'Aragó tan singular (caps. II-VI), i a continuació relata, de manera abreujada, els fets més destacats del regnat seu (caps. VII-

⁶ Vegeu ESPADALER, A.: "El retrat de rei En Jaume a la *Crònica* de Bernat Desclot", *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, vol. I, Barcelona, 1997, pp. 63-69.

⁷ Donem les referències a aquest text a partir de MUNTANER, R.: *Crònica*, a cura de V. J. Escartí, 2 vols., València, 1999.

VIII). I no s'està de buscar qualsevol pretext, en nombrosos llocs de la seua *Crònica*, per a exaltar la figura del rei Conqueridor. Per a il·lustrar-ho, bastarà adduir ací un dels paràgrafs inicials de la seua *Crònica* dedicats al nostre rei:

Con ja davant vos he dit, jamés no nasqué rei a qui Déus feés tantes gràcies en sa vida com féu a aquest senyor rei en Jacme. E de les gràcies que Déus li féu, vos contaré partida. Primerament, que mostrà gran miracle en lo seu neiximent, així com davant vos he contat. E après, que es veé lo pus gran príncep del món e el pus savi e el pus graciós e el pus dreturer e cell qui fo més amat de totes gents, així dels seus sotmeses com d'altres estranys e privats, que rei que anc fos; que aitant com lo món dur, se dirà "lo bon rei en Jacme d'Aragon". Après, amà e temé Déus sobre totes coses: e qui ama Déu, sí ama justícia e veritat e misericòrdia; e de tot ço fo ell ben bastat. E après, fo lo mellor d'armes que negun altre. E totes aquestes gràcies poguí jo veure e saber, e tots aquells qui el veeren e d'ell oïren ne oïran parlar. Après, féu-li Déus gràcia dels bons fills e bones filles e bons néts e nétes que es veé en sa vida, així con davant vos he contat (cap. VII).

Probablement hem d'atribuir a Muntaner, jurat de la ciutat de València, la iniciativa de celebrar solemnement els anys de la conquesta de la ciutat, ja que, després de recordar que a Mallorca "tots anys, lo jorn de sent Silvestre e de santa Coloma, que fo presa Mallorca per lo dit senyor rei, se fa professó general en la ciutat ab la senyera del dit senyor rei..." (cap. XXVIII), ens diu que, a imitació dels mallorquins,

suplicaria a mon senyor lo rei d'Aragó que fos de gràcia e de mercé sua que ordonen ab los prohòmens de la ciutat de València que el dia de sent Miquel tots anys se feés professó general en València per ànima del dit senyor rei, e Déus cresqués e melloràs tots temps los seus deixendents e els donàs victòria e honor sobre tots llurs enemics, per ço con la ciutat fo presa la vespra de sent Miquel per lo dit senyor rei en Jacme; e que tots los preveres de la ciutat de València, e hòmens d'orde, que hi cantassen misses aquell dia per ànima del dit senyor rei e per la dita raó. E encara, que ordonassen lo dit senyor rei e els dis prohòmens de la ciutat, que l'endemà se feés caritat general per tots temps. E així cascuns faran bé que s'hi esforcen als mills que poran, e hauran-ne grat de Déu e honor en aquest món. E majorment con caritat no es faça neguna en la ciutat de València, e en totes les altres ciutats del món se fa, e Déus creix-ne llurs béns e els ne multiplica (cap. XXVIII).

Era, sense dubte, una forma més de mantenir viva aquella imatge que Muntaner atorgava a "lo bon rei en Jacme d'Aragon", el qual en més d'una avinentesa hi rep el qualificatiu de "sant": "més de vint mília misses se canten vui en aquell dia e tots dies en ço que el sant rei en Jacme conquerí" (cap. XXXVI).⁸

Per la seua banda, el rei Pere el Cerimoniós, en fer redactar la seua *Crònica*,⁹ si bé no incorpora el regnat del Conqueridor, sí que ens hi dóna una dada molt interessant per comprendre fins a quin punt el *Llibre dels fets* del rei Jaume s'havia convertit en una espècie de text hagiogràfic entre els familiars descendents seus: "Aquest digmenge, a hora de prim so, nós encara érem gitats e llegiem lo *Llibre* o *Crònica* del senyor rei en Jacme, tresavi nostre..." (III, 193). No és descartable que la lectura del llibre del seu avantpassat fos el detonant de la seues iniciatives historiogràfiques.¹⁰

⁸ Vegeu, també, BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, p. 51.

⁹ Vegeu PERE EL CERIMONIÓS: *Crònica*, a cura de F. Soldevila, Barcelona, 1984.

¹⁰ Aquesta qüestió va estar ja analitzada per PAGÈS, A.: *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon, III de Catalogne, dit le Cérémonieux ou del Punyalet*, Tolosa-Paris, 1942.

Ja al segle XV, el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*,¹¹ confegit possiblement per Melcior Miralles, sotsagristà de la Seu valentina, a partir de les experiències pròpies, però també a la vista de diferents fonts que narren la història passada, no s'està de donar-nos una breu biografia de Jaume I. Convé assenyalar que Miralles, interessat com està a destacar l'entronització dels Trastàmars a la Corona d'Aragó i les conquestes d'Alfons el Magnànim a Itàlia, però encara pendent del que succeeix al conjunt de les nostres terres, en parlar de Jaume I, s'interessa sobretot per les dades valencianes referides a la vida del rei Conqueridor, en una mostra de l'incipient particularisme historiogràfic valencià, que s'accentuarà el segle següent. En concret, reitera que Jaume I “fon concebut miraculosament” i l'anomena “lo molt victuriós senyor e rei en Jaume, de bona memòria”, tot narrant breument les conquestes balears i valencianes. En arribar al passatge de la rendició de la ciutat de València, Miralles relata com

en l'any de nostre Senyor de 1238, lo molt victuriós rei e senyor en Jaume, de bona memòria, pres la noble ciutat de València, e la vespra del gloriós arcàngel sent Miquel foren alçades banderes del senyor rei en les torres del Temple per los moros, ab molts sonys de trompetes, de tabals e altres sons. E lo dit senyor rei era en la rambla, endret les dites torres, e com véu les sues banderes altes, descavalcà del cavall e agenollà's e besà la terra. Oh, virtut de rei! E en après, lo dia de sent Deonís, donaren e lliuraren la dita noble ciutat de València al dit senyor rei.

Finalment Miralles no deixa d'indicar com el rei en Jaume “fon soterrat en la seu de València, après l'altar major”, on realment consta que va estar, fins el 1278,¹² abans de ser traslladat el seu cadàver al monestir de Santa Maria de Poblet.

Al segle XVI,¹³ Pere Antoni Beuter, predicador de la ciutat, va ser l'encarregat de sermonar en la festa del centenar de la Conquesta, del 1538. Aquell encàrrec de les autoritats municipals va ser l'origen de la *Primera part de la Història de València* (València, 1538),¹⁴ segons ens confessa ell mateix al pròleg de l'obra. A l'epístola que encapçala el text, Beuter dóna algunes dades sobre la festivació de l'esdeveniment històric local i, a més d'indicar la presència de músics, assenyala com en aquella processó

trau-se la bandera real de les venturoses y celestials insígnies de Aragó, les quatre barres de sanc en lo camper de or; y la creu blanca en los fullatges blaus, ab la devisa del Rat Penat, que mostra lo valer del regne, encara que no sia tan gran lo poder. Y ab alegra processó que va a la sglésia de Sant Georgi y torna a la Seu, fa's lo sermó de la conquesta.

Beuter revela que, per tal de fer el sermó de la Conquesta, s'hagué d'“amprar del libre hon està scrita”, és a dir, el *Llibre dels fets*, encara que exagera quan comenta que

¹¹ Les citacions d'aquest text provenen de MIRALLES, M.: *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, a cura de V. J. Escartí, València, 1988. Concretament, de les pàgines 37 i 39. En prepara una acurada edició crítica per a la col·lecció “Fonts històriques valencianes”, de la Universitat de València, el professor Mateu Rodrigo Lizondo.

¹² Vegeu aquestes dades a Joan Baptista Perales, en l'apèndix VIII de la seua edició de les *Décadas* d'Escolano (vegeu més avall, la nota 22) que les dóna tot seguint les ofertes per Flotats i Bofarull a la seua traducció de la *Crònica* del rei Jaume al castellà (citada més avall, a la nota 111).

¹³ Vegeu, també, la valoració de BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 59-67, sobre les paraules de Beuter i Viciano al voltant de Jaume I.

¹⁴ Les citacions provenen de BEUTER, P. A.: *Primera part de la Història de València*, a cura de V. J. Escartí, València, 1998, pp. 36 i 39.

el text de la *Crònica* reial “trobí’l en alguns passos que demanava més plena informació y en altres benigna intel·ligència”. Evidentment, allò que pretenia el cronista valencià era posar en circulació el seu treball que, fent servir unes fonts falsificades a finals del XV a Itàlia per un servidor del papa Alexandre VI, pretenia exalçar el projecte de monarquia hispànica dels reis Ferran d’Aragó i Isabel de Castella per damunt de la importància que, a l’Occident cristià, es reconeixia al passat històric de l’Imperi Romà. En aquelles mistificacions s’explicava la fundació de les principals ciutats d’Hispania i, entre aquelles, València, però no ultrapassaven l’època romana. De fet, aspiraven a entroncar la història bíblica amb la romana.¹⁵ D’aquesta manera, Beuter, a pesar que en la seua *Primera part de la Història de València* –que amplificarà i publicarà en castellà el 1546–,¹⁶ arriba fins als temps immediats a la conquesta jaumina, no s’està d’introduir la figura del rei en Jaume. Ho fa en termes de reverència i admiració –l’anomena “inclit” i “de bona memòria”, sovint– i declara que ell mateix arribà a posseir un “trellat” de la *Crònica* règia –no comptat fins ara en la llista de les notícies sobre manuscrits del text jaumí–, si no fa referència a una còpia del fragment del *Llibre dels fets* incorporat a l’*Aureum Opus* (València, 1515), obra que ens consta a l’inventari des seus llibres, tal com explicarem més avall. Tractarà monogràficament la figura del rei i les seues gestes en la *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia* (València, 1551) –títol prou significatiu del canvi d’orientació que el mateix cronista havia adoptat–, un text adreçat a un públic més ampli.¹⁷ Cal dir que aquesta *Segunda parte...* és, en molts passatges, una traducció al castellà, amb comentaris i anotacions, de la *Crònica* del rei Jaume I. Beuter, tot i el canvi de llengua amb intencions polítiques i comercials clares, no s’està de lloar el rei fundador del regne de València. Així, després de relatar la seua mort exemplar, en fa un “plany”, que paga la pena de ser reproduït ara i ací, ja que fomenta la visió d’un rei just i ortodoxament creient. Ben mirat, sembla revelar la preocupació de Beuter per la qüestió morisca:

Grandísimo fue el llanto que por la muerte del santo rey se hizo en todas sus tierras, y assí como las tristes nuevas yvan de mano en mano, assí parecía que una nube dolorosa y oscura cubría los lugares, perdiendo un tan esclarecido rey. Solía, hallándose en fiestas en poblados menores, predicarles a los pueblos él mesmo, informándoles cómo havían de siempre tener su fe en Jesuchristo, Dios y hombre verdadero, y seguir su dotrina con caridad perfeta, esperando en el galardón divinal, por lo qual antes havían de padecer mil muertes que ni un solo fingimiento parecer a los moros ni llegarse a sus ritos o cerimonias. Después de havelles dado dotrina christiana, socorría sus necessidades con las limosnas. ¿Quién le pidió justicia y no se la hizo? ¿Quién quiso d’él merced y se fue vazío? ¿Quién le apellidó, que no le aprovechasse? Rey que más le tenían respeto de padre que de señor, ¿quién no le lloraría? Con los santos tenga Dios su alma en la gloria y en paz aguarden las cenizas de su real cuerpo el día grande de la resurrección para el juyzio de corona en los cielos.

¹⁵ Sobre aquesta qüestió, vegeu la *Introducció* de V. J. ESCARTI al volum citat a la nota anterior i, també, DURAN, E.: “Defensa de la tradició pròpia davant d’Itàlia al segle XVI”, dins *Miscel·lània Joan Fuster*, III, Abadia de Montserrat, 1991, pp. 246-247.

¹⁶ BEUTER, P. A.: *Primera parte de la Corónica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia, donde se tratan los estraños acaescimientos que del diluvio de Noé hasta los tiempos del rey don Jayme de Aragón, que ganó Valencia, en España se siguieron, con las fundaciones de las ciudades más principales d’ella y las guerras cruales y mutaciones de señoríos que ha havido*, València, 1546.

¹⁷ Citaré per l’edició de València, 1604, reproduïda facsimilament a BEUTER, P. A.: *Cròniques de València*, a cura de V. J. ESCARTÍ, València, 1995.

Aquesta mateixa visió panegírica del rei en Jaume és la que en bona mesura s'encarrega de transmetre el també cronista Rafael Martí de Viciana. En efecte, el notari borrianenc, en el seu *Libro tercero de la Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* (València, 1564),¹⁸ li dedica uns quants elogis, en fer un resum de la seua vida. Així, afirma que “fue llamado el bien afortunado, el conquistador, el vencedor y nunca vencido y venturoso, porque todas las jornadas que emprendió de guerras le vinieron prósperas.” Repeteix que el “nacimiento fue maravilloso por nacer en la fiesta de la Purificación de la Madre del Señor, y casi a la media noche y con tan divinos successos, e que el nombre Dios se lo dio.” Per altra banda, Viciana, referint-se també –de manera difusa, però– a les fonts d'on beu la informació que reporta, fa constar que

tratan los scriptores de su tiempo que tuvo estas costumbres y excelencias, es a saber, que fue en el ánima buen christiano, benefactor de las iglesias, fue grande de cuerpo, de altaria de nueve palmos, hermoso de rostro, humano, comunicable y benigno, en sus hechos venturoso, siempre vencedor y nunca vencido, amator de virtuosos y amado de sus pueblos, porque con todos se comunicava. Otorgó muchas libertades a sus pueblos y a los que le servían y le seguían en las guerras les dava y repartía casi todo lo que tomava. Y assí, quando más dava más ganava, para más dar a sus criados, vassallos y valedores. Tenía mucho miramiento a quien había de encomendar los cargos y officios de su casa y de sus reinos. En las dignidades que había de proveer de personas, primero dentro de sí y después con los de su consejo, hazía el esamen de la vida y fama del otro, tiniendo siempre respecto más a la virtud que a importunaciones. E que jamás se halló hombre que de su presencia y merced se partiesse quexoso, porque tenía este don de Dios, que a los unos con obras y mercedes y a los otros con palabras amorosas, a todos satisfazia.

Es buscava, potser amb una crítica implícita a determinades actuacions de Felip II de Castella, la construcció de la imatge d'un príncep just i pròxim al poble. Era la imatge que es volia per al governant ideal, des dels postul·lats del Renaixement i de l'humanisme cristià.

Aquella imatge de rei “sant”, o digne de reverència i modèlic, que, com hem dit, prové de Muntaner, és la que uns anys abans havia impulsat els jurats de la ciutat de València, a instàncies de la mateixa monarquia, a editar la *Chrònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme* (València, 1557) i a oferir-la al príncep hereu, Carles d'Àustria, com a guia i model del monarca cristià, tal com veurem més avall, en parlar de les edicions del *Llibre dels fets*. Un propòsit, en definitiva, que també orientarà els esforços del canonge de València, ardiaca de Morvedre i després bisbe d'Albarrasí, l'aragonés Bernardí Gómez Miedes, el qual farà una paràfrasi llatina del llibre de Jaume I, que es publicarà a València el 1582, i després, el 1584, en versió castellana,¹⁹ Encara, Miedes influirà amb els seus textos en la imatge sobre el rei Conquistador que ens van transmetre els cronistes Gaspar Escolano i Francesc Diago.²⁰

En efecte, tant Escolano com Diago van contribuir decisivament a la construcció de la imatge “ideal” del rei Jaume, que, elaborada des de l'Edat Mitjana, havia estat

¹⁸ VICIANA, M. de: *Libro tercero de la Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, a cura de J. Iborra, València, 2002. Les citacions provenen de les pp. 72, 73 i 78.

¹⁹ Sobre l'edició de la *Crònica* i els textos de Miedes, vegeu més avall l'apartat 3 d'aquest estudi.

²⁰ També ho considera així BELENGUER; E.: *op. cit.*, vol. I, p. 69.

filtrada i amplificada pels nostres cronistes renaixentistes. En concret, Escolano²¹ recull la vida i les gestes del rei en Jaume en els capítols IV-X del *Libro Tercero de la Década primera de la Historia de Valencia* (València, 1611).²² Segueix, en general, la mateixa *Crònica* del rei, de la qual diu que és una “historia” que “el mesmo” va compondre “en lemosín”, segons la terminologia de l’època. També afirma que la part final del *Llibre dels fets* hauria estat redactada per un “secretario” que hauria portat a cap “el remate de la historia que el mismo rey andaba escribiendo, de sus hechos”. Mossén Escolano, en referir la mort del rei, no oblida fer un elogi del monarca en clau de croada, ja que

reinó casi sesenta y tres años, en que entró treinta veces en batalla campal con los moros y los venció siempre. Príncipe verdaderamente digno de inmortal nombre y de ser parangonado con los más aventajados capitanes de todos los siglos, así por su valor militar como por el celo de la religión, pues se cuenta d’él que entre iglesias de fundamento y mezquitas ya hechas dedicadas a la Virgen Nuestra Señora, su gran devota, dejó dos mil.

Belenguer qualifica genèricament l’aproximació d’Escolano a Jaume I com “decebedora”,²³ però no s’està de reconèixer que el nostre cronista no ha tractat, en les pàgines que dedica a Jaume, de fer una anàlisi definitiva del regnat, sinó de realitzar-ne només un perfil,²⁴ i en aquest sentit sí que hi hauria reeixit en el seu propòsit.

Per la seua banda, Diago, als *Anales del Reyno de Valencia* (València, 1613),²⁵ s’ocupa igualment del regnat de Jaume I i segueix en general el *Llibre dels fets*, bé que intercalant un bon nombre de documents i altres fonts. Dedicava el seu *Libro séptimo* a aquell període, que ve a representar més de la meitat del volum segon dels *Anales* publicats. Diago, inspirant-se en la introducció a l’edició de la *Crònica*, realitzada a València el 1557, apunta que Jaume I l’hauria escrita imitant Juli Cèsar –amb què el recobria d’un varnís humanístic ben clar– i, després de referir la seua mort, no s’oblida de fer un panegíric de clara orientació antimusulmana, en referència a un problema religiós i social que feia ben poc que havia somogut els fonaments de la societat valenciana. Per això, Jaume I rebria de Déu,

de su soberana y liberal mano el premio de los trabajos que avía passado en la conquista de los reynos de Mallorca, Valencia y Murcia, en la reducción d’ellos a la fe christiana, en la erección de dos mil iglesias con que los avía ilustrado, y en treynta batallas campales que avía tenido contra moros.

A més, per tot allò, calia reivindicar per a Jaume I el qualificatiu de “gloriosíssim” amb què el va presentar la citada edició de 1557:

Tuvo muy merecido por esso el título de Gloriosísimo, que es el de mayor grandeza y gloria que se puede dar a un monarca, y se había dado en España a los reyes godos. Y con tan

²¹ Vegeu BELENGUER, E.: *op. cit.*, pp. 69-81; i VICIANO, P.: “Mirar el passat amb ulls barrocs: l’Edat mitjana en la Crònica d’Escolano”, dins *Cabanilles i el Barroc valencià. Actes de les II Jornades Culturals*, Algemés/València, 1999, pp. 119-127.

²² Citem per l’edició d’ESCOLANO, G.-PERALES, J. B.: *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia. Primera parte*, València/Madrid, 1878. Les citacions provenen de les pp. 271 i 363.

²³ BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, p. 69.

²⁴ *Ibidem*, p. 71.

²⁵ Vegeu DIAGO, F.: *Anales del Reyno de Valencia*, 2 toms, València, 1613. Les citacions es troben al tom I, p. 392.

justo blasón, y juntamente con el de Invictísimo le honrraron los que después sacaron a luz la Historia que él propio había compuesto de sí mismo a imitación de Julio César.

La visió de conjunt que ofereix el dominicà Francesc Diago sobre el regnat de Jaume I, segons Belenguer, és “excepcional”, tot i que se centra únicament en la relació del rei amb el nostre antic regne, però, sobretot, perquè manté una actitud crítica amb les dades no provades referides al rei, ben diferent de la que adoptaren Beuter i Escolano, que acceptaren ingènuament llegendes i tradicions de poca solidesa historiogràfica.²⁶

El segle XVII s’escola sense cap altra aportació destacable, a nivell historiogràfic, sobre la figura de Jaume I.²⁷ El seu record cal buscar-lo, fonamentalment, en la tradició de les celebracions festives vinculades a la data del 9 d’octubre. Així, el 1638 es va celebrar el quart centenari de la conquesta de València i l’encarregat de narrar aquells actes patrocinats per la Sala de la Ciutat en va ser el secretari, Marc Antoni Ortí. Al seu *Siglo quarto de la Conquista de Valencia* (València, 1640), Ortí adopta un to laudatori respecte al rei, que apareix quasi sempre com un instrument de la voluntat divina per tal de retornar València al cristianisme. D’altra banda, són freqüents les al·lusions a Beuter i a Escolano, en referir-se a aspectes històrics, i encara es manté el caràcter antimusulmà de la imatge de Jaume I, accentuada pel record recent de l’expulsió dels moriscos, que és mencionada explícitament.²⁸

El 1666, Gaspar Blai Arbuixech al seu *Sermó de la Sancta Conquista* predicat en valencià –tal com manava la tradició–²⁹ el dia de sant Dionís a la Seu de València tornarà a insistir en els aspectes ja coneguts de Jaume I –guerrer invicte, conquistador, fundador del regne de València, de gran religiositat i antimusulmà– tot centrant-se en el fet de la presència de l’espasa que havia estat seua –la Tissona– en la processó commemorativa de la rendició de València al rei d’Aragó.³⁰ El sermó, farcit de citacions bíbliques i erudites, pretén parangonar el rei Jaume i les seues gestes amb les més excel·lents manifestacions prodigioses del passat, tant dels personatges de la Bíblia com de la tradició clàssica o més moderns.

La derrota d’Almansa i el decret de 29 de juny de 1707, del Buen Retiro, pel qual el rei Felip V anul·lava la sobirania jurídica del regne de València, va comportar, entre altres conseqüències desastroses per al futur del poble valencià, la supressió de tots aquells elements identitaris que pogueren recordar el seu passat històric. Afortunadament, el capítol de la catedral de València no va deixar de celebrar cada any la festivitat de la consagració de la mesquita major de València en temple cristià, i, amb aquest pretext litúrgic, la ciutat de València va poder reprendre, l’any 1738, uns solemnes i lluïts actes festius en ocasió del cinqué centenar de la conquesta de València.

²⁶ BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 74-81.

²⁷ Caldria tenir en compte, ací, la *Corónica de los moros de España* (València, 1618) de fra Jaume Bleda, que també fa una espècie de paràfrasi, en moltes parts, del *Llibre dels fets*. Ho comentem, però, més avall, en parlar de les edicions de la *Crònica jaumina*, a l’apartat 3 d’aquesta introducció.

²⁸ ORTÍ, M. A.: *Siglo quarto de la conquista de Valencia*, València, 1640, p. 4. (Seguim la reproducció facsímil publicada a València, el 2005, amb una introducció de Manuel Bas Carbonell).

²⁹ Sobre la preceptiva lingüística en matèria de sermons oficials durant el període a València, vegeu ESCARTÍ, V. J.: “Escrips valencians del Barroc: Textos i contextos d’una literatura en català, especialment en poesia”, dins *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. I, Abadia de Montserrat, 2006, pp. 32-33.

³⁰ Vegeu ARBUXECH, G. B.: *Sermó de la sancta Conquista de la molt insigne, noble, leal e coronada ciutat de València*, València, 1666. Vegeu, també, ESTRELA, J. E.: “Gaspar Blai Arbuixech”, dins *Escriptors valencians de l’Edat Moderna*, València, 2004, pp. 254-255.

Al volum commemoratiu redactat per Josep Vicent Ortí i Major, *Quinta centuria de la Conquista de Valencia* (València, 1738),³¹ la figura del rei és presentada encara en bona mesura amb els mateixos tocs de religiositat, magnificència i valor guerrer que en el segle anterior. Tanmateix, els regidors borbònics de la ciutat també s'encarregaran de fer present el record de la conquesta anterior, protagonitzada pel Cid, tot fent representar una comèdia sobre aquell personatge medieval castellà.³² No hem d'oblidar que el record de la Guerra de Successió encara era fresc i que Carles III d'Àustria, que havia vingut a València des de Barcelona, podia ser fàcilment assimilat a la imatge de Jaume I arribant a la capital valenciana des d'Aragó i Catalunya, mentre que el Cid, que venia de Castella, podia evocar la presència de Felip d'Anjou, les tropes del qual havien baixat per Almansa i Requena fins a les nostres terres. Però convé assenyalar, també, que el passat medieval, per a Ortí, encara era una imatge suggerent a reivindicar, per tal de donar lluïment a les festes centenàries. Ben al contrari del que significarà aquell mateix passat per als il·lustrats que vindran després, tal com ha apuntat Belenguer.³³ Fins i tot, un d'aquells erudits divuitescos, Josep Villarroya, va negar l'autoria del rei sobre la seua coneguda *Crònica*, amb una actitud crítica ben comprensible en aquell segle, però amb conclusions errònies.³⁴ No obstant això, alguns dels nostres il·lustrats, com Bartomeu Ribelles i Francesc Xavier Borrull,³⁵ rescataren de l'oblit els *Furs* jaumins, en uns moments en què la península Ibèrica es veia immersa en la Guerra del Francès i els ànims es debatien entre la modernitat que representaven les opcions dels revolucionaris francesos o la tradició vinculada al món pretèrit, que començava a ser vist d'una manera diferent.

Ja en ple segle XIX, els liberals valencians, que havien adoptat els ideals del Romanticisme en clau progressista, passen a controlar el govern de la ciutat de València (1833). Davant la perspectiva del VI centenari de la conquesta de València, els nostres regidors del cap i casal reeixiren a rellegir la història de la conquesta en clau liberal, en presentar el rei Jaume com el campió de les llibertats enfront de l'absolutisme, tot just liquidat amb la mort de Ferran VII. Per a Lluís Lamarca, que va ser l'encarregat de deixar-nos el testimoni d'aquell ambient en la seua *Noticia histórica de la Conquista de Valencia por el rey don Jaime I de Aragón* (València, 1838),³⁶ el record dels *Furs* no és per a reivindicar-ne la reinstauració, com demanaven els carlins, sinó per a recordar que el liberalisme havia permès d'avançar en les llibertats de la societat.³⁷

Ara bé, no serà fins a la publicació de la *Historia de la ciudad y reino de Valencia* (València, 1845-1847), de Vicent Boix, que es produirà, d'una banda, la recuperació de la tradició cronística valenciana, amb voluntat regnícola i patrimonial i, d'una altra, es

³¹ ORTÍ I MAJOR, J. V.: *Quinta centuria de la Conquista de Valencia*, València, 1738. (Seguim la reproducció facsimil publicada a Borriana, el 1987).

³² *Ibidem*, p. 443.

³³ BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 101-108.

³⁴ VILLARROYA, J.: *Colección de cartas histórico-críticas en que se convence que el rey don Jayme Primero no es el autor de la Crónica o Comentarios que corren a su nombre*, València, 1800. Vegeu, també, BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 109-113.

³⁵ RIBELLES, B.: *Memorias histórico-críticas de las antiguas cortes del Reyno de Valencia*, València, 1810; BORRULL, F. X.: *Discurso sobre la Constitución que dio al Reyno de Valencia su invicto conquistador, el señor D. Jaime Primero*, València, 1810; i BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 114-135.

³⁶ LAMARCA, L.: *Noticia histórica de la Conquista de Valencia por el rey don Jaime I de Aragón*, València, 1838.

³⁷ BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 139-143.

plasmara una voluntat d'acostar-se a la figura de Jaume I des d'una òptica diferent i ja plenament "romàntica", que estava destinada a marcar la imatge del rei durant bona part del segle XIX i del XX, en segons quins sectors socials i en l'àmbit més concret dels renaixencistes. Vicent Boix, crític amb l'estat centralitzat i admirador de les glòries pàtries de la Corona d'Aragó, tornarà a posar en circulació la imatge quasi mítica del rei Jaume I. Tanmateix, la visió excessivament polititzada de Boix sobre el passat dels valencians i una manca de rigor a l'hora d'aproximar-se a la figura de Jaume I –més guiats per un afecte emotiu que per una investigació i reflexió serioses– han relativitzat la validesa de les seues aportacions.³⁸

Al darrer terç del segle XIX, en plena Renaixença, el record del sisé centenari de la mort de Jaume I (1876) va permetre reunir a València un nodrit grup de poetes valencians, catalans, balears i occitans. És precisament amb la visita a València de Frederic Mistral que es va encetar una bona amistat entre ell i Teodor Llorente, el patriarca de la Renaixença valenciana.³⁹ Convertit en símbol d'unió entre Occitània i la Corona d'Aragó i, sobretot, referent inexcusable de l'imaginari col·lectiu valencià, Jaume I va ser reiteradament objecte de nombrosos poemes, fins i tot entre els sectors progressistes de la Renaixença valenciana, com es constata a *Lo Rat Penat, Calendari Llemosí*, fundat i dirigit per Constantí Llombart.⁴⁰

El record de Jaume I tornà a fer-se present el 2 de febrer de 1908, a Montpeller, amb motiu del seté aniversari de la seua naixença. La ciutat nadiua de Jaume I reuní amb tal motiu una qualificada representació de lletraferits valencians, catalans, balears i occitans. Per part valenciana, s'hi feren presents tant una ambaixada de Lo Rat Penat com de València Nova, és a dir, dels dos corrents ideològics del valencianisme cultural. La presència en la trobada de l'infant Jaume de Borbó va provocar les crítiques dels sectors republicans i progressistes francesos, que van veure en l'homenatge al rei Jaume una exaltació del realisme i del clericalisme.

A València, la celebració del natalici no podia passar desapercebuda. El 2 de febrer de 1908, la catedral de València saludà l'efemèride amb un atronador vol de campanes del Micalet, un solemne pontifical i *Te Deum* a la catedral i una ofrena floral a l'estàtua del Jaume I, ubicada en la plaça aleshores denominada del príncep Alfons. La polèmica sorgida a Montpeller es reproduí a València. L'Ajuntament del cap i casal, controlat pels blasquistes, "que no querían rendir homenaje a ningún rey", es limità a subvencionar una Exposició retrospectiva d'art medieval, proposada per Lo Rat Penat, que se celebrà als locals de l'emblemàtica institució. Els objectes exhibits van ser relacionats en el catàleg *Exposició d'art retrospectiu en memorable recordança del natalici de Jaume el Conqueridor en son centenari VII* (València, Lo Rat Penat, 1908). Entre ells, hi havia la cimera d'elm del rei Martí l'Humà, guardada per la Casa reial, l'escut i l'esperó de Jaume I i el serrell del seu cavall, custodiats aleshores a l'Arxiu de la Seu valentina, el penó de la Conquesta i l'espasa del rei, conservats per l'Ajuntament de València, etc. Tot el valencianisme s'implicà en l'organització d'actes commemoratius en record de rei Jaume, no sols a la ciutat de València, sinó també en altres poblacions del país, com Castelló, Vila-Real, etc., que volgueren recordar així la

³⁸ BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 143-170.

³⁹ Vegeu ROCA, R.: *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*, València, 2007.

⁴⁰ A més del que es pot trobar, sobre el tema, a BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. I, pp. 175-176, podeu consultar ESCARTÍ, V. J.: "Les idees de Constantí Llombart a través de *Lo Rat Penat. Calendari llemosí*" i ESTRELA, J. E.: "L'interés pel passat històric a *Lo Rat Penat. Calendari llemosí*", dins *Constantí Llombart i el seu temps*, València, 2005, pp. 137-165 i 167-183 respectivament.

seua fundació reial o la conquesta cristiana. De fet, la concentració i l'ofrena floral a l'estàtua del rei a València van córrer a càrrec de València Nova, que aglutinava el sector progressista del valencianisme.

La iniciativa més sòlida que produí el record del seté centenari del naixement de Jaume I, que impulsà l'esmentada trobada a Montpeller, fou la d'instituir periòdicament els Congressos de la Corona d'Aragó. El primer se celebrà a Barcelona aquell mateix any i el tema monogràfic fou precisament l'estudi del regnat del rei Conquistador.⁴¹ Així, la commemoració del seté centenari va servir per donar un impuls decisiu als estudis sobre l'època jaumina, que fins a Roc Chabàs, que havia concebut amb el català Francesc Carreras Candi i l'aragonés Eduardo Ibarra Rodríguez la idea de convocar el citat congrés de la Corona d'Aragó, s'havien limitat a reiterar les informacions proporcionades pel mateix *Llibre des fets* i reiterades multiseccularment pels nostres cronistes.

2. *El Llibre dels fets: estructura i autoria*

La *Crònica* de Jaume I rep tradicionalment el nom de *Llibre dels fets* d'acord amb la rúbrica que precedeix el pròleg de la còpia oficial de l'Arxiu Reial datada el 1380, i de tots els manuscrits que en deriven. Si més no, aquesta fou la denominació que ja va utilitzar el 1313 el rei Jaume II en una carta al seu cosí Sanç de Mallorca, i la que fou preferida fins al segle XVI.

Amb el *Llibre dels fets* es passa de les cronologies impersonals dels regnats i de les dades considerades més decisives, com es poden trobar als *Gesta comitum Barchinonensium*, a la biografia dels protagonistes de les *Cròniques*.⁴² Encara que als *Gesta* ja es pot detectar un esperit patriòtic i una concepció prenacional de la Història, aquell text encara es trobava ben lluny de l'esperit que guiaria la redacció de la *Crònica* del rei en Jaume. En concret, el *Llibre dels fets* es presenta com una autobiografia, escrita en primera persona del plural, que abraça tota la vida del monarca (1208-1276), amb algunes breus referències als regnats del seu pare Pere el Catòlic i del seu avi Alfons el Cast.

Miquel Coll i Alentorn⁴³ suggereix que la crònica jaumina s'elaborà en dues etapes. En la primera es narra la naixença i la infantesa del monarca, les seues experiències juvenils, els conflictes amb Urgell i amb els aragonesos i la conquesta de Mallorca i del regne de València, i potser s'enllestí al voltant de l'abril de 1244, a Xàtiva, si bé s'hi van afegir les notícies desordenades i incoherents sobre la revolta d'al-Azrac, que n'allargarien la redacció fins al 1252. Aquesta primera part devia comprendre els primers 360 capítols. La segona part de l'obra del Conqueridor, és a dir, a partir del capítol 361 aproximadament, hauria estat redactada a València i a Barcelona, probablement entre el 1270 i el 1274. En ella són relatats els conflictes amb

⁴¹ BELENGUER, E.: *op. cit.*, vol. II, pp. 13-18.

⁴² AURELL, J.: "From Genealogies to Chronicles: The Power of the Form in Medieval Catalan Historiography", *Viator*, 36 (2005), pp. 235-264.

⁴³ Vegeu COLL i ALENTORN, M.: «Llibre dels feits», dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, 9, Barcelona, 1976, pp. 250-251 (s.v.); i RIQUER, M. de: *Història de la literatura...*, *op. cit.*, p. 407.

Alfons X de Castella, els problemes interns del país, com les revoltes nobiliàries a Aragó i les rebel·lions dels musulmans valencians, la conquesta de Múrcia per a Castella, els diferents problemes familiars del rei i l'assistència del monarca al Concili de Lió. Els darrers capítols (547-566) i el pròleg serien pòstums.

Però no tots subscriuen la hipòtesi de Coll, o d'altres d'anteriors que també postulen unes «parts» per al *Llibre dels fets*. Així, Josep M. Pujol⁴⁴ proposa de considerar l'existència de 51 seqüències, agrupades en 14 seccions, la qual cosa exigiria un replantejament global de tota la qüestió estructural i cronològica del *Llibre dels fets*. La proposta de Pujol parteix de la constatació que el text de Jaume I no és en realitat una crònica, sinó una sèrie de seqüències narratives independents, que correspondrien a unes altres sessions de relat o tertúlia, en el curs de les quals el rei contava als seus íntims episodis exemplars i dignes de recordació de la seua biografia.

Historiadors i filòlegs coincideixen a assenyalar que el *Llibre dels fets*, tal com ens ha arribat hui –recordem que, encara que els manuscrits en vulgar més antics són de 1343 i 1380, les notícies sobre la crònica jaumina estan documentades, si més no, des de 1313–, reflecteix unes estructures comunicatives basades en l'oralitat i uns trets lingüístics datables a la primera meitat del segle XIV. Segons remarcarem més avant, no hi ha, en canvi, unanimitat sobre el grau d'intervenció personal del rei. No es pot descartar que el rei haguera dictat la seua *Crònica*, però és més probable que van ser col·laboradors seus molt pròxims els que van posar per escrit els seus records verbals i la visió personal dels fets més destacats de la seua vida, amb l'ajuda d'altres fonts d'informació, com documents de la Cancelleria, i algun text historiogràfic preexistent. Si no es tracta d'al·lusions als *Llibres del Repartiment* de Mallorca i de València⁴⁵, els hui desconeguts *Llibre de la Presó de Mallorca* i *Llibre de la Conquesta de València*, de què parla Ramon Muntaner, podrien haver estat la base de nombrosos fragments de la primera meitat de la crònica jaumina.⁴⁶ Cal assenyalar, encara, que historiadors com Manuel de Montoliu, Lluís Nicolau d'Olwer i Ferran Soldevila han cregut veure petges de cançons de gesta en nombroses seccions de la nostra *Crònica*, que serien especialment freqüents en aquells capítols que narren episodis bèl·lics de la conquesta de les Balears o de les terres valencianes.⁴⁷

Pel que fa a la conquesta del regne de València, n'oferim, tot seguint la reconstrucció de Ferran Soldevila, una mostra relacionada amb el setge de Borriana. La cançó de gesta evocaria com els sarraïns ataquen les cledes d'en Bernat Guillem d'Entença, sense aconseguir desbaratar les posicions cristianes:

E una nuit eixiren los sarraïns als mantells,

⁴⁴ PUJOL, J. M.: *Sens i conjointures del Llibre del rei en Jaume*. Tesi doctoral inèdita, Tarragona, 1991. En dona notícia BADIA, L.: «Llegir el *Llibre del rei Jaume*», *Serra d'Or*, 385 (Montserrat, gener, 1992), pp. 53-56.

⁴⁵ Vegeu les notes de SOLDEVILA, F.: *Les quatre...*, op. cit., pp. 949-950 als capítols VII i IX de la *Crònica* de Muntaner. El text del *Llibre del Repartiment de València* ha estat editat, i traduït per primera vegada, per A. FERRANDO (València, 1978).

⁴⁶ Aquesta és la hipòtesi de MASSÓ TORRENTS, J.: «Historiografia de Catalunya en català, durant l'època nacional», *Reveu Hispanique*, XV (1906), p. 522. Encara que no són segurs, hi ha indicis que podrien avalar-la. Vegeu, per exemple, la referència adduïda per A. FERRANDO a «La formació històrica del valencià», dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. VIII. Història de la Llengua*, València, 1989, p. 424, datada el 1413, o la que ens proporciona l'inventari de Gaspar Sánchez Muñoz, de 1530, on figuren «*las corónicas de las conquistas de Valencia y de Mallorca por el rey don Jayme de Aragón, en catalán*», publicat per MONFRÍN, J.: «La bibliothèque Sánchez Muñoz et les inventaires de la bibliothèque pontificale de Peñíscola», *Studio de Bibliografia e de Storia in onore di Tammaro de Marinis*, III, Verona, 1964, p. 245.

⁴⁷ SOLDEVILA, F.: *Les quatre...*, op. cit., pp. 45-54, així com a les nombroses notes que glossen la seua edició.

e vengren ab foc e foren bé dos-cents,
e los altres pels murs ab les ballestes de dos peus,
aparellats de tirar si negú acórrer-los volgués.
E llevà's la crida per la host: «¡A armes, a armes [cavallers],
que los sarraïns són eixits a les cledes d'en Bernat Guillem!»
E nós sentim el brogit. E els qui jaïen en la nostra tenda
dixeren-nos si ensellarien cavalls; e nós dixem:
«No, mas cascú pot acórrer, com mellor puga, a peu.»
E nós vestim-nos lo perpunt sempre de mantinent,
que anc no esperam que ens vestissen la gonella, e ab uns deu,
los escuts abraçats e els capells de ferre al cap, corrent
anam tro a les cledes on era en Bernat Guillem,
e dixem-li: «¿Què és açò, don Bernat Guillem?»
E dixem-li: «¿Com vos va?» E ell dix: «Senyor, gint e bé,
e veus aquí los moros que cuidaven metre foc [als mantells];
mas, la mercé de Déu, les havem defendudes bé.»⁴⁸

Tanmateix, després dels estudis de Stefano Asperti i de Josep M. Pujol, ja no és possible d'aplicar la teoria de les prosificacions al *Llibre dels fets*, perquè ni és un text pròpiament èpic ni s'hi observen les restes de versificació i de rima escaients que podrien servir de suport a la teoria. El *Llibre* és només un conjunt de relats orals i les suposades assonàncies no deuen ser sinó recursos rítmics propis del gènere. Això no significa negar l'existència d'una èpica medieval a la Corona d'Aragó, com la que existia en els països veïns (França, Castella) ni, fins i tot, l'existència de poemes, potser joglarescos, sobre les empreses de Jaume I, sinó tan sols constatar que, si ha existit èpica i ha influït sobre l'autor del nostre text, aquesta influència s'ha de situar fora del *Llibre dels fets*, en la prehistòria del text, en el moment de la formalització del record personal, però no dins del *Llibre*.⁴⁹

En el moment de produir-se la mort del rei Jaume (1276), no sabem en quin estat de redacció havia quedat el *Llibre dels fets*, però actualment hi ha consens entre la immensa majoria dels estudiosos que devia ser un text definitiu, si exceptuem potser el pròleg i els darrers capítols, on si més no es podria advertir la mà d'altri, potser de Jaume Sarroca. El bo i el cert és que el *Llibre* del rei Jaume, tingut pels seus descendents com una espècie de testament espiritual, no va eixir de l'àmbit familiar estricta fins que Jaume II (1291-1327), nét del Conqueridor, encarregà al dominic fra Pere Marsili que realitzara la traducció en llatí el text original. La tasca de fra Marsili quedà enllestida el 2 d'abril de 1313. El propòsit del rei fou potser potenciar internacionalment la fama del seu avi i de la Corona d'Aragó, i, de manera més concreta, interessar el papa en el projecte de croada contra Granada, tot intentant d'establir un paral·lelisme entre les gestes de Jaume I i les que ell aspirava a dur a terme al regne nazarí amb la benedicció del pontífex. Aquesta traducció llatina –que alguns estudiosos han arribat a considerar erròniament com el precedent de la versió en vulgar actualment coneguda–, fou lliurada al rei a València, al convent de Predicadors, el dia de la Santíssima Trinitat de 1314. Marsili desglossa el text de Jaume I en quatre llibres, amb els seus respectius capítols, i hi incorpora ampliacions de caràcter geogràfic,

⁴⁸ SOLDEVILA, F.: *Les quatre...*, op. cit., pp. 273-274.

⁴⁹ ASPERTI, S.: «La qüestió de les prosificacions en les cròniques medievals catalanes», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Alacant/Elx, 9-14 de setembre de 1991, vol. 2, Abadia de Montserrat, 1993, pp. 85-137. Vegeu també PUJOL, J. M.: «Jaume I, “rex facetus”. Notes de filologia humorística», *Estudis Romànics* XXV (2003), pp. 215-236, on fa veure la inversemblança de les hipotètiques prosificacions en tres indrets concrets.

sobretot respecte a les illes Balears, i de tipus eclesiàstic, especialment respecte a l'orde dominicà, o en relació amb alguna tradició religiosa, com la revelació que hauria tingut el monarca abans de la conquesta de Xàtiva.⁵⁰

Després dels judicis de Nicolau d'Olwer, de Soldevila i de Martínez San Pedro sobre la precedència del text vulgar o del text llatí, podem subscriure les conclusions a què ha arribat l'editora actual de la *Chronica gestorum invictissimi Domini Iacobi Primi Aragonia Regis* traduïda per Marsili: «es indudable que fue el Libre dels feyts la pauta de la versión latina y casi se podría asegurar que tal y como nos ha llegado a nosotros».⁵¹ En efecte, la conservació o adaptació de formes vulgars i els casos d'alternança de *nos/il·le* en la versió de Marsili, són arguments de pes per a postular la precedència del text vulgar. Encara que la primera constatació documental de la crònica jaumina correspon a la citada carta de Jaume II a Sanç I de Mallorca, això no significa que no haguera adquirit la seua fixació textual molts anys abans. Almenys, no sembla probable que haguera sofert cap retoc després de l'hipotètic treball de Sarroca. Basta cotejar la versió de Marsili amb els dos manuscrits més antics del *Llibre dels fets*, els denominats H i el C, copiats a Poblet i a Barcelona el 1343 i el 1380 respectivament, per a posar en evidència l'originalitat del text en vulgar i fer veure que no poques alteracions lingüístiques, omissions textuales i lliçons incorrectes d'aquests manuscrits cal atribuir-les als copistes. De fet, la *Chronica* llatina de Marsili serveix ben sovint per a restablir mots o fragments omesos, explicar retocs i aclarir errades dels dos manuscrits en vulgar, els quals, entre els conservats, encenten les dues famílies textuales amb què se'ns ha transmés la *Crònica* jaumina.

Hi ha casos en què la versió de 1343 coincideix amb la de Marsili i discrepa de la de 1380. Heus-ne ací uns exemples ben il·lustratius d'aquestes diferències:

Capítol	Versió de 1343	Versió de Marsili ⁵²	Versió de 1380
237	riu d'Uyldecona	<i>rivum Duydecona</i>	riu de Tortosa
457	avoçtarda	<i>avoztarda</i>	ostarda
563	Jacme, fill nostre	<i>Iacobus, filius noster</i>	Jacme

N'hi ha d'altres casos en què la versió de 1380 coincideix amb la de Marsili i discrepa de la de 1343. Heus-ne ací uns quants exemples:

Capítol	Versió de 1343	Versió de Marsili ⁵³	Versió de 1380
100	que·ls sirvents anassen combatre la rocha ----	<i>et pedites impugnabant rupem ubi extra antrum, et equites ascenderunt per collem de super, ut ab aliqua parte</i>	que·ls sirvents anassen combatre la rocha e nós que pujàssem per .I. collet sobre la rocha

⁵⁰ Vegeu MARTÍNEZ SAN PEDRO, M. de los D.: *La Crónica latina de Jaime I. Edición crítica, estudio preliminar e índices*, Almeria, 1984, pp. 17-47.

⁵¹ Vegeu NICOLAU D'OLWER, L.: «La Crònica del Conqueridor i els seus problemes», *Estudis Universitaris Catalans*, XI (1926), pp. 77-88; SOLDEVILA, F.: *Les quatre...*, op. cit., p. 56; i MARTÍNEZ SAN PEDRO, M.: op. cit., p. 40.

⁵² Els exemples adduïts corresponen a les pàgines 271, 368 i 413, respectivament, de l'edició de M. D. MARTÍNEZ SAN PEDRO (citada a la nota 50). L'exemple del capítol 237 ha estat extret de la nota 15, p. 305 de l'edició de SOLDEVILA. Observeu que, en el segon cas, Marsili ha deixat sense traduir *avoçtarda* i, a més, l'ha posat en plural: una prova més en favor de la precedència del text en vulgar. Per a les diferents lliçons dels manuscrits en vulgar ens servim de l'aparat crític l'edició de J. BRUGUERA, *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcelona, 1991.

⁵³ L'exemple del cap. 100 ha estat tret de J. Bruguera, «La roca mallorquina de Jaume I», *Randa*, 49 (2002), p. 7, que el comenta. La resta dels seus exemples han estat trets de les pàgines 269, 338, 348 i 410 de l'edició de M. D. MARTÍNEZ SAN PEDRO (citada a la nota 50).

235	Sogorp	<i>Cenobium Scarpi</i>	Escarp
393	Açnars de Luna	<i>Aznarii Darue</i>	Aznàriz d'Arbe
501	-----	<i>rogavitque ut rex Castelle cum suo consorte veniret ad civitatem Valenci</i>	e nós pregam al rey que entràs en Valencia e ell atorgà'ns-ho e plach molt a la regina
559	maestre	<i>magister Templi</i>	mestre del Temple

En general, predominen les coincidències textuais de la versió de Marsili amb les de la família que inicia el manuscrit de 1380. Tot fa pensar, per tant, que la bifurcació textual ja s'havia produït a principis del segle XIV.

Pel que fa a l'autoria del *Llibre dels fets*, cal dir que encara que el rei presenta la seua obra com una redacció personal en diverses ocasions (per exemple, quan es refereix a Guillem de Puyo, «qui era ab nós quan faïem aquest libre» (cap. XVII), d'ençà que l'erudit valencià Josep Villarroya, el 1800, negà l'autoria de Jaume I, aspecte que mai no havia estat discutit abans, aquesta qüestió va ser fonamental en tots els estudis realitzats sobre el *Llibre dels fets*.⁵⁴ Hui tothom està d'acord que, encara que el rei en Jaume no haguera redactat materialment el seu llibre –a l'època medieval l'autoria d'una obra no n'implicava la redacció material–,⁵⁵ la seua paternitat és indiscutible, fins i tot si va recórrer a l'ajuda de col·laboradors.⁵⁶ Així, en suport d'aquesta posició, Soldevila i Riquer addueixen, respectivament, l'excepcionalitat del seu caràcter autobiogràfic i el to íntim i personal de l'obra, on hi ha «una evident intenció justificativa dels actes de Jaume I i no s'hi parla de determinats fets que podrien minvar la seva glòria o la seva habilitat diplomàtica».⁵⁷ Per altra banda, Albert Hauf ha destacat recentment el disseny de l'autor de presentar les gestes del monarca com a expressions de la voluntat divina, que es manifestaria així mitjançant les actuacions del monarca,⁵⁸ aspecte que deixa entreveure clarament la personalíssima empremta del mateix Jaume I.

Dues són, però, les excepcions a aquest consens: la de l'historiador aragonès Antonio Ubieto i la de l'erudit principatí Jaume Riera. El primer descarta l'autoria reial perquè es mira el *Llibre dels fets* amb el prejudici pseudoprofessional d'exigir-ne una crònica rigorosa, en el sentit estricte del mot, i, sobretot, perquè parteix d'un indissimulat antijaumisme ideològic.⁵⁹ El segon, perquè hi veu reflectits una cultura

⁵⁴ Les seues especulacions es troben a VILLARROYA, J.: *Colección de cartas histórico-críticas en que se convence que el rey D. Jayme de Aragón no es el verdadero autor de la Crónica o Comentarios que corren a su nombre*, València, 1800. Sobre la qüestió del Marsili, vegeu RUBIO i BALAGUER, J.: *op. cit.*, pp. 113-117; MONTOLIU, M. de: *op. cit.*, pp. 2128; RIQUER, M. de: *Història...*, pp. 395-398; i SOLDEVILA, F.: *Les quatre...*, pp. 54-64.

⁵⁵ Sobre l'ús de l'escriptura per part dels sectors dominants d'una societat i sobre la seua projecció en aquesta, vegeu D'HAENENS, A.: «Écrire, utiliser et conserver des textes pendant 1500 ans: La relation occidentale à l'écriture», *Scrittura e civiltà*, 7 (1983), pp. 225-260.

⁵⁶ SOLDEVILA, F.: *Les quatre...*, pp. 33-35 i, desmentint Villarroya i altres, pp. 36-45; RIQUER, M. de: *Història...*, pp. 398-403 i encara, del mateix autor, «Jaime I el Conquistador, autor del *Libre dels Feys*», introducció a *Libre dels Feys del Rey En Jacme. Edición facsímil del manuscrito de Poblet (1343) conservado en la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, Barcelona, 1972. Vegeu també ASPERTI, S.: «El rei i la història. Propostes per a una nova lectura del *Libre dels Feys*», *Randa*, 18 (Barcelona, 1979), pp. 5-24.

⁵⁷ SOLDEVILA, F.: *Les quatre...*, *op. cit.*, p. 33; i RIQUER, M. de: *Història...*, p. 402.

⁵⁸ HAUF, A. G.: «Més sobre la intencionalitat dels textos historiogràfics catalans medievals» dins *Medieval and Renaissance Studies in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford (1986), p. 60.

⁵⁹ UBIETO, A.: *Orígenes del reino de Valencia: cuestiones cronológicas sobre su reconquista*, 2 vols., Saragossa, 1981.

eclesiàstica i uns coneixements teològics impensables en Jaume I, però perfectament esperables de Jaume Sarroca, bisbe d'Osca, possiblement fill natural del rei, tot postulant que «el séc professional de l'eclesiàstic redactor del *Llibre dels feyts* hi és tan clar que només un cec prejudici ens el podria enterbolir».⁶⁰

Encara que en la seua redacció definitiva no es poden descartar les intervencions puntuals d'alguna personalitat pròxima al rei, com la del bisbe Sarroca, el tipus de redacció i el to tan personal del *Llibre dels fets* semblen excloure la hipòtesi de Riera. Però això no obsta perquè no puguem considerar la probable incidència de factors ambientals en la gènesi i el to de l'obra del rei Jaume. Així, partint d'altres punts d'enfocament –sobretot el de l'impacte de la historiografia àrab i el de l'espiritualitat del monarca–, el nordamericà Robert I. Burns afirma que el *Llibre dels fets* reflecteix, especialment en la intenció i en la forma genèrica, la influència de les cròniques àrabs, basades en la narració personal dels fets dels monarques. I això pot ser cert, perquè l'autobiografia ocupava un lloc molt destacat en la producció historiogràfica dels musulmans. Aquesta literatura mostrava un especial interès a ressaltar els comportaments ètics dels reis, i ho feia, freqüentment, mitjançant anècdotes i episodis. Al *Llibre del rei En Jaume*, com en les cròniques musulmanes, segons Burns, podem trobar «el mateix marc teològic, el propòsit ètic dominant, la mateixa narrativa lineal que va des del naixement fins a la mort [...], la mateixa concentració en les guerres i la victòria, el mateix enfocament anecdòtic, la mateixa selecció d'alguna feta central (ací la conquesta de Mallorca i València), la mateixa ànsia de fama, la mateixa revelació de la personalitat humana, el mateix ús de subautors o redactors, i (si acceptem les conclusions de Soldevila) la mateixa presa de notes preliminars pensant en una eventual composició».⁶¹ Totes aquestes consideracions li fan afirmar que el *Llibre dels fets* «és l'obra d'un cavaller seglar, religiosament ingenu, amb un enfocament militarista, centrat en la vida del campament, les armes i l'honor, que encaixa perfectament amb la mentalitat que mostra gran part de la documentació independent del rei» i, encara, afegeix que un clergue o un burgés no podrien haver compartit ni la perspectiva personalista, individual i subjectiva del narrador del llibre, ni les intencions justificatives dels fets, ni haurien pogut concebre tampoc una actitud religiosa com la que el rei hi revela.⁶²

Per la nostra part creiem que no s'han valorat suficientment i adequadament els trets lingüístics del *Llibre dels fets* com a element important per a avalar l'autoria reial. Fins ara les observacions lingüístiques, o més aviat sociolingüístiques, en aquest sentit s'han centrat en la consideració de l'element aragonés i en la predisposició del rei al plurilingüisme com a conseqüència de les seues experiències d'infantesa i joventut. Per

⁶⁰ RIERA i SANS, J.: «La personalitat eclesiàstica del redactor del *Llibre dels Feysts*» dins *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1982, pp. 575-589. Per a la biografia de Sarroca vegeu AINAUD, J.: «Jaume Sarroca i Jaume I», *Estudis Romànics*, X (1962-1967), p. 133.

⁶¹ BURNS, R. I.: *Moros, cristians i jueus*, València, 1987, pp. 403-409; la citació correspon a les pp. 408-409. Encara, vegeu FERRANDO, A. «Les interrelacions lingüístiques en la València doscentista. Comentaris a les aportacions de Robert I. Burns.» *Afers. Fulls de recerca i pensament*, IV:7 (1988-89), pp. 224-227.

⁶² Vegeu BURNS, R. I.: *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, 1981, pp. 12-13; la citació, p. 10. En el mateix discurs han abundat més recentment Josep M. Pujol, al treball esmentat més amunt, i en PUJOL, J.M.: «¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei Jaume I», *Estudis Romànics*, XXIII (2001), pp. 147-172, on posa de manifest el mal domini del llatí i de la Bíblia com a arguments favorables a l'autoria de rei. Vegeu, també, BRUGUERA, J.: *El vocabulari del Llibre dels fets del rei En Jaume*. València/Barcelona, 1999, p. 82.

a Martí de Riquer, la influència de l'aragonés és «un argument més a favor de Jaume I com a autor de la Crònica».⁶³ Efectivament, el rei es crià primerament a Montpeller i Carcassona (1208-1214) entre persones de parla occitana i francesa i, després d'una curta estada a Lleida, visqué quasi tres anys reclòs al castell de Montsó (1214-1217) en companyia del seu cosí, el futur comte de Provença Ramon Berenguer V –de parla occitana–, i entre cavallers catalans i aragonesos –sobretot d'aquesta darrera procedència–, i fins els dènou anys (1227) passà la major part dels seus dies en terres aragoneses o a Lleida. En aquesta darrera etapa convisqué amb la seua primera esposa, Elionor de Castella, amb qui es casà el 1221 i es divorcià el 1229, conegué la seua primera amistançada, la també castellana Elo Álvares (1225), i probablement Elvira Sarroca, mare de Jaume Sarroca, potser originària de la població homònima del Segrià. A la vista d'aquests múltiples contactes lingüístics, no podem menystenir la importància de l'element aragonés ni considerar la reproducció al *Llibre dels fets* de diàlegs imitant aquestes llengües com un mer recurs per a conferir realisme a les escenes narrades, encara que tampoc no podem deixar de constatar que el rei escollí per a la seua *Crònica* la llengua paterna i que, aquesta, l'aprenqué en gran part pel contacte freqüent amb la gent que l'envoltava en aquells anys d'adolescència i joventut i que fou aquesta la que adoptà com a llengua personal.

Des d'un angle geolingüístic, el *Llibre dels fets* manifesta una coloració dialectal que el podria situar a la Ribagorça i a les comarques frontereres amb l'Aragó. Ho ha comentat succintament Joan Coromines a propòsit de la descripció d'alguns mots com *furt* («és ben sabut que la *Crònica* de Jaume I està escrita en un llenguatge de matis extrem-occidental»⁶⁴), *maití* («fort matis occidental del vocabulari de la *Crònica* de Jaume I»⁶⁵) i *sas* («encara usual a Jaume I, la *Crònica* del qual està escrita amb lèxic molt tenyit de termes de Ribagorça i les comarques totes que confinen amb Aragó»⁶⁶).

Una anàlisi més detinguda del lèxic del *Llibre dels fets* sembla corroborar les afirmacions de Coromines:⁶⁷ no sols hi ha nombrosos aragonesismes –*alardo*, *apellido*, *bando*, *casar*, *celosia*, *cercar*, *descargar*, *galego*, *merino*, *sobrino*, entre altres– sinó també les preferències d'aquells parlars de frontera, entre les quals cal considerar mots i variants més acostats a l'aragonés, com *escondidament*, *llevar* «portar», *osar*, *volvre*. Certament, alguns d'aquests mots apareixen en altres documents catalans, però no mai en les proporcions que registra el *Llibre dels fets*. La llengua de la còpia realitzada el 1380 pel saragossà Joan de Barbastre revela que no és probable que fóra dialectalment catalano-oriental un text que recorre molt sovint a arabismes i mossarabismes com *albixera*, *algorfa*, *alforro*, *barcella*, *fòvia*, *recena*, *tanda*, *vega*, etc, i que usa mots o variants formals tan típics a l'època medieval, i encara als nostres dies, d'aquells parlars

⁶³ RIQUER, M. de: *Història...*, p. 428.

⁶⁴ COROMINES, J.: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. IV, Barcelona, 1984, p. 235, s. v. fura.

⁶⁵ *Ibidem*, vol. V, Barcelona, 1985, p. 541, 5. v. matí.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. VII, Barcelona, 1987, p. 705, 5. v. sas. Cal assenyalar que Jordi Bruguera relativitza el valor lingüístic d'aquestes dades, amb arguments no gens convincents, a “La *Crònica* de Jaume I: projecció filològica i lingüística”, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXXIII. *Miscel·lània Germà Colón*, 6, Barcelona, 1996, pp. 5-15, i a “La possible filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, (2002), 605-618.

⁶⁷ No va contra aquestes conclusions un comentari del mateix Coromines a propòsit d'*anadura*, en què, parlant de la crònica jaumina, afirma «essent un text oriental», ja que pel context es dedueix que s'està referint a un aspecte fonètic de la còpia catalano-oriental de Poblet, la contracció de la preposició *a* i el substantiu *anadura* (Vegeu COROMINES, J.: *Entre dos llenguatges*, 2 vols., Barcelona, 1976, vol. I, p. 180, n. 46).

fronterers, com *arc de Sant Joan, bres, mamprendre, oroneta*. En el cas d'*arc de Sant Joan*, un estudi recent ha fet veure que la seua vitalitat actual se circumscriu a l'alto-aragonés, al ribagorçà i al pallarès.⁶⁸ Molts d'aquests mots no apareixen al manuscrit de Poblet, que prefereix, per exemple, en lloc dels darrerament citats, *arc de Sant Martí, bressol, emprendre, oreneta*. Que algunes opcions del manuscrit de Poblet no semblen les autorials, ho confirmen: a) els errors de lectura del copista, com quan escriu *albexenia* per *albixera*, o escriu *secans* per *sas*, occidentalisme que devia desconèixer, que no és sinònim de *secà* 'terra fèrtil que no és de regadiu'; b) la incoherència entre alguns trets fonètics orientals i el «fort matís occidental» de certes opcions lèxiques i morfosintàctiques que sembla que ja eren més característics del català occidental o extrem-occidental, com el numeral invariable *dos* per *dues*, el possessiu *son* per *lur*, o l'ús de certs arcaïsmes endevinguts ja occidentalismes als inicis del segle XIV com ara *de maití* per *de matí* o de *perpont* per *purpunt*; c) les notables coincidències textuais, suara apuntades, del text de Marsili amb les opcions de la família del manuscrit que copià Joan de Barbastre; d) el "privilegi d'oficialitat", per dir-ho en paraules de Bruguera,⁶⁹ que tenia la família representada per la còpia de 1380, no sols pel fet de provenir de l'Arxiu Reial i contenir notes autògrafes de Pere el Cerimoniós (que sembla sancionar així el vist-i-plau reial a aquesta tradició textual en detriment de la del manuscrit de 1343, encarregada pel mateix Cerimoniós i descartada com a font per a altres còpies institucionals), sinó perquè totes les còpies institucionals dels diferents regnes de la Corona d'Aragó (la del ms. de 1380, destinada a l'Arxiu de la Ciutat de Mallorca, la del ms. de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, procedent probablement del Consell de Cent de Barcelona, i la del ms. del Palau Reial de Madrid, procedent de l'Arxiu del Mestre Racional de la ciutat de València) es van fer a partir de la família representada per la còpia de 1380; i e) ben significativament, la còpia del *Llibre dels fets* que es va traure el prestigiós historiador aragonés Jerónimo Zurita (Ms. N) té com a base la tradició textual representada per la família C. Les modernitzacions de tipus gràfic, morfològic i sintàctic de la còpia de 1380 respecte de la de 1343 tenen una explicació fàcil: no han passat debades trenta-set anys, que, a més, han estat decisius per a la maduració del model lingüístic de la Cancelleria reial.⁷⁰

Encara que el ms. de 1343 és cronològicament el més pròxim a l'original, el manuscrit de 1380 té uns antecedents documentals molt sòlids, ja que, a més de la versió de Marsili, el trasllat de Barbastre, d'acord amb Asperti,⁷¹ sembla que deriva, directament o indirectament, de la còpia del «*libro del senyor rey don Jayme*» que posseïa el seu nét Jaume II (1291-1327) i que, el 1335, Alfons el Benigne reclamava a la seua germana Maria, que el faria així documentalment més antic que el de Poblet. En tot cas, sembla segur que el ms. de 1380 és còpia del que existia al Palau Reial el 1371. Ara bé, els mss. H i C són textualment i lingüísticament complementaris, de manera que tot plegat deixa sense sentit el rebregat discurs de la «preeminència», que Asperti⁷² critica, però que encara invoca Bruguera en favor del ms. H, un manuscrit que considera

⁶⁸ BUESA, T.: «Nombres del arco iris en los Pirineos», *Homenaje al Prof. Dr. Alvaro Galmés de Fuentes*, vol. III, Oviedo-Madrid, 1987, pp. 25-39.

⁶⁹ BRUGUERA, J.: *Llibre...*, vol. I, p. 24.

⁷⁰ Vegeu FERRANDO, A.: "Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets* de Jaume I", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20 (2001), pp. 512-531.

⁷¹ ASPERTI, S.: «La tradizione...», p. 166.

⁷² *Ibidem*, p. 163.

“de clares característiques orientals.”⁷³ En fer-ho així, Bruguera fa seu el criteri seguit pels editors anteriors, excepte Manuel de Montoliu, del *Llibre dels fets* i, per tant, va en contra de la praxi de Pere el Cerimoniós de fer copiar els manuscrits destinats a les institucions dels seus diversos regnes a partir de la tradició textual representada pel ms. C, procedent del susdit còdex del Palau Reial de Barcelona, documentat el 1371. D'altra banda, Bruguera⁷⁴ explica la presència d'occidentalismes, com ara *arc de sant Joan, bres, mampendre* o *oroneta*, al *Llibre dels fets* per la “possibilitat migratòria d'alguns mots entre els diversos territoris de la llengua, particularment per obra d'algun redactor o copista més il·lustrat”. Tanmateix, la presència d'aragonesismes i de preferències lèxiques occidentals en el *Llibre dels fets*, menys interferits pel copista aragonés del ms. C que pel copista catalanooriental del ms. H, sembla explicar-se millor perquè el rei mirà de reproduir trets del tipus de llengua que va aprendre durant els tretze anys d'infantesa i de juvenesa, és a dir, entre 1214 i 1227, que, segons la documentació que ens ha arribat, passà majoritàriament en terres catalanes de Ponent i de l'Aragó oriental. Car el *Llibre dels fets* manté quasi sempre la frescor pròpia del relat oral. I, d'altra banda, la personalitat fascinant del rei en Jaume s'hi deixa entreveure de manera tan clara que el lector sempre té la sensació inequívoca que és el mateix monarca qui li està «recomptant» col·loquialment les seues memòries.

En conjunt, aquestes dades semblen confirmar l'autoria del rei. Ara bé, malgrat el seu caràcter autobiogràfic i el seu estil personalíssim, que es reflecteix tan bé en les diverses incrustracions al·lòglotes,⁷⁵ el *Llibre dels fets* inaugura entre nosaltres una particular forma de fer història que trobarà el seu ressò més immediat en la *Crònica de Pere el Cerimoniós*. Tanmateix, ni aquesta darrera ni cap altra crònica no aconseguirà superar-lo en vivacitat, espontaneïtat i realisme.

3. La transmissió i la recepció del *Llibre dels fets*

Tal com han confirmat els minuciosos estudis d'Asperti i Bruguera,⁷⁶ hui sabem que els huit manuscrits que conserven íntegrament el text de la crònica jaumina en vulgar s'agrupen textualment en dues grans famílies.⁷⁷ Prenent com a referència cronològica el manuscrit conservat més antic, el manuscrit conegut com a H encapçala la família més antiga, mentre que el manuscrit C enceta la família més moderna, si bé

⁷³ BRUGUERA, J.: *El vocabulari ...*, p. 153.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 179.

⁷⁵ Pel que fa aquesta qüestió, vegeu BADIA I MARGARIT, A. M.: «Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la Crònica de Jaume I», Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1987-1988 de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 1987. Vegeu, també, ARGENTER, J. A.: “L'alternança de llengües i la commutació de codis en la Crònica de Jaume I”, *Estudis Romànics*, XXVI (2004), pp. 109-127.

⁷⁶ ASPERTI, S. «La tradizione manoscritta del *Libre dels Feyts*», *Romanica vulgaria*, 7, (1984), pp. 107-167; i BRUGUERA, J.: *op. cit.*, vol. 1, pp. 10-12. Per a les sigles d'identificació de manuscrits, hem seguit la nomenclatura usada per Bruguera, de més tradició que no aquella altra proposada per Asperti.

⁷⁷ Hi deixem de banda la recensió dels manuscrits que contenen la traducció llatina de Marsili (es pot veure la seua descripció i filiació a MARTÍNEZ SAN PEDRO, M. de los D.: *op. cit.*, pp. 51-62) i les posteriors versions en vulgar dels capítols referits a la conquesta de Mallorca, així com també els manuscrits en aragonés.

sembla que és partir d'aquesta tradició que fra Pere Marsili va acabar de fer la seua traducció al llatí de la *Crònica* jaumina el 1313. Heus-ne una descripció sinòptica dels susdits manuscrits, on apareix la sigla d'identificació del manuscrit, la datació, el lloc de conservació actual i les característiques dialectals de la còpia.

<i>Sigla</i>	<i>Datació</i>	<i>Lloc de conservació actual</i>	<i>Característiques dialectals</i>
Ms. H	1343	Biblioteca Universitària de Barcelona	catalano-oriental
Ms. C	1380	Biblioteca de Catalunya	catalano-occidental
Ms. D c.	1400	Biblioteca Palau Reial de Madrid	valencià
Ms. E a.	1450	Biblioteca Nacional de Madrid	valencià
Ms. N a.	1550	Biblioteca Acadèmia Història, Madrid	derivat de C
Ms. J	1619	Biblioteca Universitària de Barcelona	còpia de H
Ms. G s.	XVII	Biblioteca Nacional de Madrid	còpia de C
Ms. L c.	1700	Arxiu de la Corona d'Aragó	còpia de H

El manuscrit H,⁷⁸ en pergami, es guarda a la Biblioteca Universitària de Barcelona (Ms. 1) i l'acabà de copiar el 17 de setembre de 1343, al monestir de Poblet, el monjo Celestí Destorrens per manament de l'abat Ponç de Copons, respon a una petició del Cerimoniós.⁷⁹ El 1619, Jaume Farrera, estudiant de Granollers, reproduïa (J), per encàrrec del prevere Jaume Ramon Vila, el manuscrit de Poblet, còpia que ara és servada a la mateixa Biblioteca Universitària de Barcelona (Ms. 69).⁸⁰ Una altra reproducció del text de Poblet és el ms. L, copiat, en paper, pel pare Ribera a les darreries del segle XVII o al primer terç del XVIII i que, procedent del convent de la Mercè de Barcelona, es troba actualment a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Ms. 90). Abans d'acabar de ressenyar aquesta primera família de manuscrits del *Llibre dels fets* cal advertir que la traducció aragonesa, realitzada, al darrer quart del segle XIV, per Joan Ferrandis d'Herèdia, gran mestre de l'Hospital, i inserida en un còdex miscel·lani –la *Gran Corònica de los Conqueridores*–, s'ha de relacionar directament amb la tradició del manuscrit populetà.⁸¹

L'altra família de manuscrits del *Llibre dels fets* inclou els cinc manuscrits restants. El manuscrit C, en pergami, procedeix de la biblioteca del comte d'Aiamans, a la Ciutat de Mallorca, i es conserva actualment a la Biblioteca de Catalunya (Ms. 1.734). L'havia fet copiar Pere el Cerimoniós per a la Ciutat de Mallorca, probablement

⁷⁸ Hi ha constància, si més no, de dos manuscrits anteriors, hui perduts, el ms. A i el ms. B (BRUGUERA, J.: *Llibre...*, vol. I, p. 10).

⁷⁹ D'aquest manuscrit existeixen dues edicions facsimilars, la de Barcelona del 1972 (vegeu més amunt, nota 56), i la de València del 1989. Aquesta última, editada per Vicent García Editores, és acompanyada d'un volum d'introducció i transcripció del text i d'un altre amb l'adaptació de la traducció castellana de Flotats i Bofarull (vegeu *infra* nota 115), tot a cura de Vicente GARCÍA EDO.

⁸⁰ Del ms. J existia a la biblioteca de Baldri Carreras, de Barcelona, una còpia feta al segle XVIII, actualment en localització desconeguda (ms. K) (BRUGUERA, J.: *Llibre...*, vol. I, p. 11).

⁸¹ Vegeu ASPERTI, S.: «La tradizione...», pp. 147-151.

a partir del manuscrit documentat al Palau Reial el 1371. Ja ha estat dit que Manuel de Montoliu va preparar-ne una edició, de la qual només s'imprimiren alguns plecs. El segon manuscrit més antic, si bé no és còpia directa del de 1380, és el D, de finals del segle XV o principis del XVI, en paper, hui conservat a la Biblioteca del Palau Reial de Madrid (Ms. 11-475). Probablement és el mateix que els jurats de València, a petició de Felip II de Castella, li hagueren de regalar després d'haver-se'n servit per a l'edició prínceps del 1557, que va dedicar al príncep hereu Carles d'Àustria. Un tercer manuscrit, amb moltes característiques concretes comunes al D –i per tant, de possible procedència valenciana–, és l'E, de la Biblioteca Nacional de Madrid (Ms. 10.121), en pergami, datable a la primera meitat del segle XV. Prové de la biblioteca del marquès de Santillana, que passà posteriorment al comte-duc d'Olivares i després al duc d'Osuna fins que l'adquirí la Biblioteca Nacional.⁸² Un quart manuscrit, l'N, de la primera meitat del segle XVI, on es troben anotacions marginals atribuïbles a l'historiador aragonés Jerónimo Zurita, es guarda a la Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història, de Madrid (Ms. 94.769), i deriva de C, si bé no n'és tampoc una còpia directa.⁸³ El darrer manuscrit que conté sencer el text jaumí, el G, de la mateixa Biblioteca Nacional (Ms. 893), pertany ja al segle XVII i és còpia del C, encara que la part corresponent a la conquesta de València reproduceix l'edició fragmentària inclosa a l'*Aurem Opus*, que s'hi edità el 1515.

Els manuscrits fragmentaris són tres. El més antic, del darrer quart del segle XIV, ha estat descobert i descrit per Jesús Alturo⁸⁴ (1998), que l'ha designat com a ms. O. Consta només d'un foli, pertanyent aleshores a un volum de molta qualitat, ara propietat de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, que correpon als capítols 170-178 del *Llibre dels fets*. D'acord amb Alturo, les seues variants en relació a l'edició de Bruguera permeten agrupar-lo clarament dins la família textual del manuscrit C. Els altres dos manuscrits fragmentaris són valencians, i es limiten als episodis de la conquesta de València. Un d'ells, l'F, de mitjans del segle XV, és més aviat un compendi dels capítols que en parlen. Actualment es conserva a la Biblioteca de l'Escorial (Ms. Y-III-5). L'altre, l'M, que és el ms. 13.208 de la Biblioteca Nacional de Madrid, és una còpia de l'anterior, realitzada per l'il·lustrat valencià Francesc Pérez Bayer i datada el 1779.

En relació als manuscrits adduïts, s'observa que totes les còpies del segle XIV pertanyien a l'Arxiu Reial o estaven relacionades directament amb ell. Al segle XV, el text jaumí ix dels cercle àulics i institucionals. Potser foren els valencians els qui més s'interessaren per obtenir-ne còpies, si més no fins a la darrerria del segle XVI. Una mostra d'aquest interès podria haver estat la còpia, ja citada, que sabem que va posseir el cronista Pere Antoni Beuter, que s'ha de relacionar probablement amb l'edició de l'*Aurem Opus*, com veurem tot seguit, amb més detall.⁸⁵ També és significatiu, en aquest sentit, el fet que es publicara a València (1557) la primera edició de la *Crònica* de Jaume I. A partir del XVII, però, els catalans prenen la iniciativa.

⁸² Vegeu SCHIFF, M.: *La Bibliothèque du Marquis de Santillana*, Paris, 1905, p. 404; *apud* ASPERTI, S.: «La tradizione...», p. 112.

⁸³ Vegeu DEL ARCO, R.: *Repertorio de manuscritos referentes a la historia de Aragón*, Madrid, 1943, p. 146. Agraïm aquesta informació al Dr. Albert Hauf.

⁸⁴ Jesús ALTURO I PERUCHO, “Un altre manuscrit del *Llibre dels fets* del rei En Jaume”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XVII (1998), 490-506.

⁸⁵ A ESCARTÍ, V. J.: “Estudi introductor” a BEUTER, P.A.: *Primera part...*, p. 17, es pot trobar la referència a un volum que contenia la *Conquista e privilegis de València*.

Aquesta riquíssima tradició textual manuscrita prou que evidència com durant tota l'època medieval, els valencians, els catalans i els mallorquins conservaren la «bona memòria» del rei en Jaume. Ja hem vist que la figura del rei adquirí fins i tot certa fama de santedat. La ciutat de València, en concret, acordà el 1372 que el 27 de juliol s'hi celebrara l'aniversari del «molt excel·lent, sant e virtuós rey En Jacme».⁸⁶ Val a dir que aquesta fama perdurà, amb major o menor fortuna, fins al segle XVII, en què, com ja hem avançat, un descendent del rei en Jaume en projectà la canonització i inicià els primers tràmits de procés (1633), que, tanmateix, no resultà fructífer.⁸⁷

És cert que al segle XV les cròniques més estimades, i no solament a València, foren probablement les de Desclot i Muntaner, gràcies a l'aurèola cavalleresca dels seus protagonistes respectius, el rei Pere el Gran i Roger de Flor, però no és menys cert que la primera gran crònica que fou objecte d'impressió, encara que de manera fragmentària, va ser la de Jaume I, que Lluís Alanya va incloure en l'*Aureum Opus* (1515).⁸⁸ El fragment editat correspon al procés d'ocupació militar del regne i acaba amb la rendició de la ciutat de València al rei conqueridor. En opinió d'Ernest Belenguer, demostra l'«interés en la història local d'una corporació local»,⁸⁹ ja que els jurats de València tendien a identificar els interessos del cap i casal amb els del regne. En tot cas, la seua actitud revela la vigència d'una idea que ja prefigurava el mateix rei en Jaume en dir allò de «puix que havem guanyada València, havíem guanyat tot el regne» (cap. 292).

Quasi mig segle després, i per motius probablement polítics,⁹⁰ eixia a la llum la primera edició completa de la crònica jaumina. La publicació de la *Crònica o Comentarís del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme primer*⁹¹ responia així a la petició del príncep Carles, fill i hereu de Felip II de Castella, el qual, segons la carta dels jurats de València incorporada a l'edició, «seria servit que li enviàssem de ací la Crònica o comentari del rey don Jacme.» En la carta, els oficials municipals expliquen que, «perquè història tan cathòlica y tant notable no estiga com fins ací oblidada, a molt gran dany de la cosa pública, se ha treballat ab tota vigilància d'estampar aquella en la mateixa llengua materna que per dit rey fonch feta y dictada, a exemple del gran Júlio

⁸⁶ BURNS, R. I.: *Jaume I...*, p. 6, nota 3.

⁸⁷ TOURTOULON, Ch. de: *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos*, vol. II, València, 1873, pp. 414-415. Vegeu, també, NARBONA, R.: «Héroes, tumbas y santos. La conquista en las devociones de Valencia medieval», *Saitabi* 46 (1996), pp. 293-319.

⁸⁸ ALANYA, L.: *Aureum Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia christiamssimi regis Jacobi ipsius primi conquistatoris*. (Diego de Gumiel, València, 1515), on s'inclou l'esmentat fragment, tret «de registre autèntich de l'archiu del Consell de la present ciutat». Del text d'Alanya hi ha edició facsímil, amb índexs preparats per M. D. Cabanes, València, 1972, i el fragment de la *Crònica*, en numeració moderna, ocupa les pp. 17-58.

⁸⁹ BELENGUER, E.: *Jaume I...*, vol. I, p. 58.

⁹⁰ Vegeu FUSTER, J.: *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, 1982, p. 182; i BERGER, Ph.: *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, 2 vols., València, 1987, vol. I, pp. 181-182.

⁹¹ D'aquesta edició se'n feren exemplars amb dues portades diferents. En una se'ns informa que l'edició s'ha fet «per servir ab aquella al sereníssim senyor don Carlos, príncep dels regnes de Castella e infant de Aragó», mentre que en l'altra se'ns dóna notícia que la crònica ha estat «treyta de l'archiu del molt magnífich rational de la insigne ciutat de València hon stava custodiada». Ambdues foren impreses per la viuda de Joan Mey. (Podeu veure aquestes portades a AGUILÓ I FUSTER, M.: *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923 (edició facsímil de Barcelona/Sueca, 1977), pp. 680-681). De la *Crònica...*, amb la segona de les portades citades, que conté l'escut imperial, n'existeix edició facsímil, amb un pròleg de M. SANCHIS GUARNER (València, 1978), patrocinada pel Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de València. Una nova edició facsímil, amb pròleg de Manuel Bas, ha estat feta el 1994 per l'Ajuntament de València.

Cèsar.» El text del rei en Jaume anava acompanyat d'una «taula» de mots considerats «obscur» per tal de fer-lo més intel·ligible al príncep i, en general, als lectors regnícoles, que potser ja acusaven, en el pla lingüístic, les dificultats de comprensió d'un text fixat al segle XIV.⁹²

L'edició de la *Crònica jaumina* sembla que tingué una projecció de lectura ben escassa,⁹³ sobretot entre la família reial hispànica, ja que el 1582, sense que mitjançara cap iniciativa oficial, l'aragonés Bernardí Gómez Miedes parafrasejava en llatí l'obra del rei Conqueridor i la dedicava al príncep Jaume.⁹⁴ Només dos anys després, el mateix ardiaca de Morvedre i canonge de la seu de València traduïa al castellà la seua paràfrasi llatina i l'endrecava al nou hereu, el príncep Felip, tot advertint que «*aunque a los principios va la historia muy atada con la latina, de manera que parece más traducción que historia por sí, es tanto lo que se ha añadido por toda ella, y también mudado y mejorado en muchos lugares, que dexa de ser traducción y, siendo una misma verdad, haze historia por sí en esta lengua.*» A l'Epístola dedicatòria d'aquesta versió castellana, titulada *La Historia del rey Don Jayme de Aragon*, Bernardí Gómez Miedes justificava el seu afany per traduir el text reial en llatí i castellà al·legant que aquell monarca la deixà escrita «*en su lengua corta y peregrina*», encara que «*tan verdadera y llena de hazañas, quanto falta de elocuencia y ornamento*». La opinió d'un canonge imbuït d'humanisme universalitzant, no podia ser una altra, i és per això que la tradueix «*en las dos más generales y más estendidas lenguas que hoy se hallan en el universo: latina y española*».⁹⁵

Si al segle XVI l'interés pel *Llibre dels fets* es materialitzà en les diferents edicions que acabem de referir, els segles XVII i XVIII i la primera meitat del XIX seran molt més pobres en aquest tipus de manifestacions referides pròpiament al *Llibre dels fets*. Així, l'únic testimoni de l'atenció editorial durant més de dos-cents cinquanta anys –i no solament a València–, sembla ser el *Sumario de la vida política y hazañosos hechos del rey don Jayme I de Aragón*, de Juan Tornamira de Soto, editat enllà de les nostres fronteres, a Pamplona, el 1622, i reeditat el 1806-1807, a València.⁹⁶ Tanmateix, hi ha indicis que permeten constatar l'interés pel *Llibre dels fets* en aquesta època. Dins del segle XVII podem observar, per exemple, la utilització que en fa el dominic Jaume Bleda a la seua *Corónica de los moros de España* (1618), on intercala, en traducció castellana, i allà on l'argument li ho demana, fragments del text jaumí.⁹⁷ Es tracta, sense dubte, d'una utilització ben interessada de la crònica jaumina per part d'un dels més

⁹² Vegeu COLÓN, G.; SOBERANAS, A. J.: *Panorama de la lexicografía catalana*, Barcelona, 1985, p. 82.

⁹³ FUSTER, J.: *op. cit.*, p. 118. Vegeu, també, COLÓN, G.: “La “Taula de les paraules difícils” de la Crònica del rei En Jaume”, dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*. Barcelona, 2003, pp. 61-92.

⁹⁴ GÓMEZ MIEDES, B.: *De vita et gestis Iacobi Expugnatoris, primi regis Aragonum...* (Viuda de Pedro de Huete, València, 1582).

⁹⁵ GÓMEZ MIEDES, B.: *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero d'este nombre, llamado el Conquistador*. (Viuda de Pedro de Huete, València, 1584), s. p. D'aquesta edició hi ha dues reproduccions facsimils (València, 1986 i 1987). Sobre aquestes dues versions de Miedes, vegeu, encara, CASTRO GASALLA, M.P.: *Los “De vita et rebus gestis Iacobi I, regis Aragonum, cognomento Expugnatoris, Liber XX” de Bernardino Gómez Miedes. Introducción, edición crítica, traducción, notas e índices*, Tesi doctoral inèdita, Universidad de Cádiz, 2000.

⁹⁶ El títol d'aquesta edició vuitcentista és: *Sumario de la vida y hechos del rey don Jayme primero de Aragón, llamado el Conquistador*, 2 vols., València, 1806-1807.

⁹⁷ BLEDA, J.: *Corónica de los moros de España*, València, 1618.

acarnissats defensors de l'expulsió dels moriscos. També s'ha de situar en aquest segle la traducció, perduda, de l'obra del rei en Jaume, fragmentària probablement, que enllestí Llorenç Mateu i Sans (1618-1680) i de la qual, malauradament, no ens ha pervingut ni un sol fragment.⁹⁸ Encara, hauríem de mencionar dins el mateix segle una brevíssima *Suma de la vida del rey don Jaume*, publicada a València el 1699.⁹⁹

Ja al segle XVIII s'ha de destacar, en primer lloc, la proposta d'edició del *Llibre dels fets* feta pel pare Lluís Galiana, el qual, en la *Carta* que encapçala l'edició del *Diccionario Valenciano-Castellano* de Carles Ros (València, 1763), considera el text jaumí «*la pieza del lemosín más riguroso que se encuentra*». Aquella edició hauria d'anar acompanyada de la versió castellana de Llorenç Mateu i Sans «*porqué allí se entenderían bien la pureza i propiedad de los vocablos, i la fuerza de las frases de aquel tiempo*».¹⁰⁰ En segon lloc, s'ha de fer referència a la còpia manuscrita realitzada per Francesc Pérez Bayer que, a la fi, no abraça ni el text complet, sinó els episodis relatius a la conquesta de València i, encara, és una versió no literal, inclosa altrament en un manuscrit miscel·lani.

El Romanticisme provocarà un renovat interès per la crònica jaumina, que serà objecte d'atenció d'estudiosos i d'erudits prestigiosos. De fet, València no havia oblidat el text del rei en Jaume. El sisé centenari de la conquesta (1838)¹⁰¹ i, sobretot, la publicació de la ja nomenada *Historia de la ciudad y reino de Valencia* (1845-1847), de Vicent Boix, preparà les condicions idònies perquè València acollira fervorosament l'edició de la primera traducció íntegra i literal, en castellà, el 1848, del *Llibre dels fets*, a cura de Marià Flotats i Antoni de Bofarull, en una iniciativa simultània a València, Barcelona, Ciutat de Mallorca i Madrid.¹⁰² A Palma, dos anys després, es publicava la traducció castellana feta per l'arxiver de l'antic regne, Josep Maria Quadrado, a partir de

⁹⁸ Vegeu ROMEU, J.: «Poesies en català de Llorenç Matheu i Sanç, autor valencià del segle XVII (I)», *Els Marges*, 14 (1979), p. 99.

⁹⁹ Vegeu GUILLEM ALFORJA, J.: “Sentència donada per lo ínclit y sereníssim rey en Jaume, sobre los delmes e primícies, ab una Summa de la presa de València e de tot lo regne”, dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, 2004, pp. 286-287.

¹⁰⁰ Vegeu PELLICER, J. E.: *La Rondalla de Rondalles de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició*, València, 1986, pp. 66-67.

¹⁰¹ Va ser narrat, com ja hem dit, per LAMARCA, L.: *Noticia histórica de la conquista de Valencia por el rei don Jaime de Aragón, escrita con ocasión de celebrarse el sexto centenario por don...*, València, 1838.

¹⁰² FLOTATS, M.; BOFARULL, A. de: *Historia del rey de Aragón, don Jaime I, el Conquistador, escrita en lemosín por el mismo monarca, traducida al castellano y anotada por...* Cal comentar que aquesta edició apareix amb diferents peus d'impremta: Librería de dona Rosa López, a València, Imprenta de la viuda e hijos de Mayol, a Barcelona, Librería de los señores Rullan, a Ciutat de Mallorca i, encara, Librería de los señores Gaspar y Roig, a Madrid. Aquesta multiplicació d'edicions del mateix text i en un mateix any, potser cal relacionar-la amb les paraules dels traductors, al pròleg, on després de preguntar-se per què no donen a impremta el text en versió original, diuen que: «*en los países donde el gobierno no puede costear las publicaciones científicas, los que las dan a luz sólo pueden hacerlo o arriesgando sus caudales o confiando en la afición del público a tales obras; lo primero nos es imposible, a pesar de nuestro buen celo; lo segundo es dudoso, en razón de los efectos que produce la preponderancia [del castellano] de que últimamente hemos hablado y la falta de conocimiento respecto al antiguo y verdadero idioma; el único medio, de consiguiente, que nos queda, es el de mover la afición popularizando a nuestro héroe, y esta popularidad de ningún modo creemos conseguirla mejor, que con la traducción que publicamos*» (pp. 10-11). L'esperit romàntic, la redescoberta del passat i la necessitat d'assegurar unes rendes poden explicar la iniciativa d'edició simultània a les capitals de Catalunya, València i les Illes Balears. La inclusió de Madrid com a lloc d'edició de l'obra, a més de raons econòmiques, potser cal relacionar-la amb el desig dels primers homes de la Renaixença de donar a conèixer a Espanya la nostra cultura. (D'aquest text hi ha reedició feta a València, el 1978, pel Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de València).

la versió llatina de Marsili i, únicament, de la part referida a la conquesta de Mallorca.¹⁰³

Després d'aquestes traduccions i intents de donar a conèixer en una llengua aliena el text del Conqueridor, el 1873 es realitzava la primera edició moderna del *Llibre dels fets* en la seua llengua originària, la qual es deu a l'insigne mallorquí Marià Aguiló, mestre de Llorente i resident durant un temps a València, abans de traslladar-se a Barcelona. Aguiló prengué com a base el manuscrit de Poblet però hi incorporà a peu de pàgina les variants de l'edició valenciana del 1557.¹⁰⁴

Un any després d'aquesta edició d'Aguiló, i a València, Teodor Llorente traduí del francès l'obra biogràfica de Charles de Tourtoulon *Jacme I, le Conquérent*, publicada a Montpeller el 1863.¹⁰⁵ La primera edició en anglès, *The Chronicle of James I, King of Aragon, surnamed the Conqueror (written by himself)*, feta per John Forster, aparegué a Londres, el 1883.¹⁰⁶

En iniciar-se el segle XX, Barcelona pren la davantera en la difusió de la crònica jaumina, i així, el 1905 apareix, en dos volums, la primera edició del text original regularitzat —tot entenent aquest terme amb el sentit que podia tenir en aquells anys— i a la vista de l'edició d'Aguiló. La iniciativa, a càrrec de Joan Ferrer i Vidal, no deixa de ser ben interessant, ja que es proposava d'acostar a un ampli espectre de públic els textos fonamentals de la nostra literatura, tot emmarcant-los en una col·lecció anomenada significativament «Biblioteca clàssica catalana», que s'obria, precisament, amb el *Llibre dels fets*.¹⁰⁷ Uns anys més tard, el 1926, dins la «Col·lecció Popular», l'editorial Barcino inicià la publicació de la *Crònica* del rei en Jaume, que es completà el 1962 amb el volum número nou. Aquesta versió, basada en el manuscrit de Poblet, dona, tanmateix, a peu de pàgina les variants de l'edició valenciana de 1557, i fou curada per Josep Maria de Casacuberta i E. B., i revisada per Miquel Coll i Alentorn. Per tal de facilitar l'enteniment del text original, els editors, en aquesta ocasió, incorporaren una versió lingüísticament actualitzada, acarada pàgina a pàgina.¹⁰⁸

¹⁰³ QUADRADO, J. M.: *Historia de la conquista de Mallorca. Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su testo lemosín, vertida la primera al castellano y adicionada con numerosas notas y documentos, por...*, Ciutat de Mallorca, 1850. Seguint aquesta tradició, la part del *Llibre dels fets* referida a la conquesta de Mallorca ha estat editada recentment, en versió modernitzada, per L. A. BAULENES: *La conquesta de Mallorca. Llibre dels Feys*, Barcelona, 1986.

¹⁰⁴ AGUILÓ, M.: *Chronica o comentaris del gloriosissim e invictissim Rey En Jacme Primer, Rey d'Aragó, de Mallorca e de València, Compte de Barcelona e de Montpesler, dictada per aquell en sa llengua natural, e de nou feyta estampar per...*, Barcelona, 1873.

¹⁰⁵ Vegeu *supra* nota 87.

¹⁰⁶ L'edició, realitzada per Chapman and Hall, Ltd., portava “an historical Introduction, Notes, Appendix, Glossary and general Index by Pascual Gayangos”.

¹⁰⁷ *Chronica o comentaris del gloriosissim y invictissim rey en Jaume, rey d'Aragó, de Mallorca y Valencia, comte de Barcelona, d'Urgell y de Montpeller, escrita per ell mateix en sa llengua natural*, Barcelona, 1905. A la seua Advertència editorial, signada per “Los editors”, es pot llegir la justificació de la regularització a què hem al·ludit, encara que —diuen— «sabem molt bé per endavant que la nostra audàcia de canviar la ortografia dels antics monuments literaris, será considerada per alguns com una exacrable profanació de quelcom sant y sagrat. Les velles rates d'arxiu, los petits ratolins que no se atreixen a anar més enllà de les trasqueres fressades per llurs relles, calificarán la nostra tasca també de sacrílega.» I afegeixen, tot justificant-se'n: «Es hora ja que s'acabe'l privilegi, tan injust com qualsevol altre, de que sols los homens de lletres puguén admirar lo gloriós passat de Catalunya [...] es just que'l poble pugua gaudir-ne [...] y no guardarlos per més temps desats baix lo pany de set claus ab que pretenen sagrarlos los sabis dominats per la rutina» (s.p.).

¹⁰⁸ JAUME I, *Crònica*. Text per Josep Maria de Casacuberta. Traducció per E. B., Barcelona, vol. I (1926), vols. II i III (1927), vols. IV i V (1960), vols. VI, VII, VIII i IX (1962). A partir del vol. IV l'encarregat del text antic és també E. B.

L'edició que, el 1971, publicava, regularitzant-ne les grafies, Ferran Soldevila –i que ha estat la més manejada d'ençà de la seua aparició– suposà una passa molt important en la tasca de difondre un text prou ben fixat.¹⁰⁹ Paral·lelament, diversos romanistes i historiadors estrangers, entre els quals s'han de destacar Stefano Asperti¹¹⁰ i Robert Ignatius Burns,¹¹¹ s'interessaven pels aspectes textuais, filològics i històrics del *Llibre del fets*, que han ajudat considerablement a la comprensió de la crònica jaumina. El 1972, la Universitat de Barcelona publicava una edició facsimilar del ms. de 1343, amb una interessant introducció de Martí de Riquer.¹¹² Val a dir, finalment, que amb la publicació (1991) de l'edició crítica del *Llibre dels fets* a cura de Jordi Bruguera, s'ha vist culminada, ben satisfactòriament, una empresa iniciada en ple segle XIX.¹¹³ El mateix any, Josep Maria Pujol va publicar, precedida d'una introducció excel·lent, una antologia del *Llibre dels fets*, que presenta, acarats, els fragments antologats segons l'edició de Bruguera i la seua versió en català actual.¹¹⁴ Com a complementació feliç d'aquestes iniciatives, s'ha reeditat el 2007 una edició ortogràficament modernitzada de l'edició de la crònica feta per Ferran Soldevila, amb “revisió filològica” per Jordi Bruguera.¹¹⁵ Així mateix, s'ha reeditat l'*Itinerari de Jaume I el Conqueridor* (Barcelona, IEC, 1918), obra utilíssima per a resseguir la biografia jaumina.¹¹⁶ Darrerament, els baleàrics també han représ els estudis i les edicions de la crònica jaumina, entre els qual destaquen les aportacions de Gabriel Ensenyat sobre els capítols referits a la conquesta de Mallorca i Eivissa i la submissió de Menorca, patrocinada pel *Diari de Balears*, i *La conquesta de Mallorca*, traducció del llibre homònim francès *La conquête de Majorque*, de Robert Vinas.¹¹⁷

Fins fa pocs anys, València, no havia dut a terme cap iniciativa editorial similar a les del Principat en els darrers cent anys, com si haguera girat l'esquena al fundador del regne, en altre temps tan venerat. Lamentablement, es desapropità l'ocasió de 1988, en què se celebrà el 750 aniversari de la presa de la ciutat de València i del «naixement del poble valencià». Tanmateix, la publicació de l'important assaig historiogràfic

¹⁰⁹ Edició citada a la nota 1 d'aquest estudi.

¹¹⁰ Encara que ja hem parlat d'algunes d'aquestes aportacions, convé recordar-les ara: ASPERTI, S.: “Indagini sul *Libre dels feyts* de Jaume I: dall'originale all'archetipo”, *Romanistisches Jahrbuch*, 33 (1982), pp. 269-285; “La tradizione manoscritta del *Libre dels feyts*”, *Romanica Vulgaria*, 7 (1984), pp. 107-167; i “El rei i la història: Propostes per a una nova lectura del *Libre dels feits* de Jaume I”, *Randa*, 18 (1985), pp. 5-24.

¹¹¹ BURNS, R. I., “La vida espiritual de Jaume el Conquistador”, dins el seu volum titulat *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València, 1981, pp. 3-49.

¹¹² La referència a aquest treball es troba més amunt, a la nota 56.

¹¹³ Hem citat l'edició a la nota 52 d'aquesta introducció. Les edicions, totals o parcials, del *Llibre dels fets* posteriors a la de J. Bruguera, la prenen com a base. Així, la selecció publicada per Teide, a Barcelona, el 1991, a cura de Josep M. Pujol.

¹¹⁴ JAUME I. *Llibre dels fets*. Versió a cura de Josep M. Pujol, Barcelona, 1991.

¹¹⁵ SOLDEVILA, F.: *Les quatre grans Cròniques*. I. *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Revisió filològica de Jordi Bruguera. Reviu històrica de M. Teresa Mallol. Nota editorial de Josep Massot. Barcelona, 2007.

¹¹⁶ MIRET I SANS, J., *Itinerari de Jaume I el Conqueridor* (Barcelona, 1918). Edició facsimil. Pròleg de Maria Teresa Ferrer Mallol, Barcelona, 2004.

¹¹⁷ [JAUME I], *Llibre dels fets. Conquestes de Mallorca i Eivissa i submissió de Menorca*. Introducció i edició a cura de Gabriel Ensenyat Pujol. Palma de Mallorca, 2005; VINAS, R., *La conquesta de Mallorca*, Palma de Mallorca, 2007.

d'Ernest Belenguer, *Jaume I a través de la història*¹¹⁸ –indispensable per a qualsevol que desitge aproximar-se a la mítica figura del rei Conqueridor–, l'aparició dels primers volums de l'obra completa del pare Robert I. Burns sobre la figura i el regnat del rei en Jaume¹¹⁹ i les dues edicions facsimilars de l'edició publicada a València el 1557,¹²⁰ poden ser els millors indicis d'uns canvis de sensibilitat cultural als quals vol contribuir la present modernització lingüística del *Llibre dels fets*, que apareix precisament en el moment de commemorar el huité centenari del naixement de Jaume I. En realitat, aquesta edició és una versió revisada de la que ens va publicar l'editorial Afers el 1995¹²¹ i que, el 2004, va aparèixer de nou, dins la “Biblioteca El Mundo”, del rotatiu del mateix nom, en la seua edició valenciana.¹²²

Finalment, hem de subratllar que els darrers anys s'ha fet un considerable esforç de difusió del *Llibre dels fets* a través de la traducció. Així, han aparegut recentment traduccions a l'espanyol (2003), per Júlia Butinyà, a l'anglès (2003), per Damian J. Smith i Helen Buffery, i al francès (2007), per Agnès i Robert Vinas.¹²³ I també s'ha donat un notable impuls a l'estudi de les grans cròniques amb aportacions remarcables, bé de caràcter literari, com les de Hauf i Cingolani,¹²⁴ bé de caràcter ideològic, com la de José Luis Villacañas, o bé de caràcter més estrictament històric, com les d'Ernest Belenguer i d'Antoni Furió.¹²⁵

¹¹⁸ Citat més amunt, a la nota 4.

¹¹⁹ Ultra els treballs citats més amunt, el pare Burns ha publicat, a València, el següents llibres: *El reino de Valencia en el siglo XIII: Iglesia y sociedad* (1982), *Colonialisme medieval: Explotació postcroada de la València islàmica* (1987), *Societat i documentació en el regnat croat de València: Diplomatarium I* (1988), i *L'Islam sota els croats*, en 2 vols. (1990).

¹²⁰ Vegeu la nota 91.

¹²¹ JAUME I: *Llibre dels fets*. Introducció, transcripció i actualització a cura d'A. FERRANDO i V. J. ESCARTÍ, Catarroja/Barcelona, 1995.

¹²² JAUME I: *Llibre dels fets*. Introducció, transcripció i actualització a cura d'A. FERRANDO i V. J. ESCARTÍ, València, 2004.

¹²³ BUTINYÀ, J., Jaime I, *Libro de los hechos*. Introducció, traducció y notas de... Madrid, 2003; *The Book of Deeds of James I of Aragon. A translation of the medieval Catalan Llibre dels fets*. Translation of Damian J. SMITH and Helen BUFFERY, Ashgate, 2003; Agnès et Robert VINAS, *La Conquête de Majorque*, Perpinyà, 2004; *Le Livre des Faits de Jaume le Conquérant*, Perpinyà, 2007. Mig segle abans, n'havia publicat una traducció a l'espanyol Enric PALAU: Jaime I, *Crónica histórica o Llibre dels fets*. Traducció, prólogo y notas por Enrique Palau, Barcelona, 1958.

¹²⁴ HAUF, A., “Les cròniques catalanes medievals. Notes entorn a la seva intencionalitat”, dins Albert Balcells coord., *Història de la historiografia catalana*, Barcelona, 2004, pp. 39-75. Stefano Maria CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva Crònica*, Barcelona, 2006, i *idem: La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana dels segles XIV*, Barcelona, 2006.

¹²⁵ VILLACAÑAS BERLANGA, J. L., *Jaime I el Conquistador*. Madrid, 2003; BELENGUER, E.: *Jaume I i el seu regnat*, Barcelona, 2007; CINGOLANI, S.: *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, 2007; i FURIÓ, A.: *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, Alzira, 2007.

